

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ФІЛОСОФІЯ. ЧАСТИНА ПЕРША: ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Затверджено на засіданні
Кафедри філософії
Протокол № 11 від 22.06.2015р.

Дніпропетровськ УДХТУ 2016

Конспект лекцій з дисципліни «Філософія. Історія філософії» для студентів II - III курсів усіх спеціальностей / Укл.: О.М. Патеріло. – Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2016. – 60 с.

Укладач: О.М. Патеріло, викладач каф. філософії.

Відповідальний за випуск А.Г.Чичков, канд. філос. наук

Навчальне видання
Конспект лекцій
з дисципліни “Філософія”.
Історія філософії
для студентів II - III курсів
усіх спеціальностей

Укладач: ПАТЕРІЛО Олег Миколайович

Редактор Л.М. Тонкошкур
Коректор

Підписано до друку 05.06.08. Формат 60×84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф.
Умов.-друк. арк. 2,07. Облік.-вид. арк. 2,24. Тираж 30 прим. Замовлення №141.
Свідоцтво ДК №5026 від 16.12.2015.

ДВНЗ УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ-5, просп. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

Тема 1. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

1. Світогляд, його структура і функції. Історичні форми світогляду, їх характеристика.
2. Предмет філософії. Філософські проблеми і дисципліни.
3. Функції філософії у суспільстві. Філософія і наука.

1.

Світогляд — система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Суттєвою рисою світогляду є насамперед певна цілісність поглядів, які стосуються важливих життєвих проблем: що таке світ, чи існує надприродне, куди прямує людство, в чому полягає сутність людини тощо. Ці проблеми розглядаються з певної духовної висоти, на основі узагальнення життєвого досвіду народу, особистості.

Центральна проблема світогляду — **відношення людини до світу**. Людина, на відміну від тварин, тільки частково включена в світ. Вона виокремлює себе з нього, протистоїть йому, вступає з ним у певне відношення, але так, наче перебуває поряд або ззовні світу. Між людиною та світом існує дистанція: вона усвідомлює світ як щось зовнішнє.

Виокремлюють три основні типи виявів відношення людини до світу: пізнавальний, оцінювальний і практичний. Пізнавальне відношення людини до світу виявляється в тому, що світогляд охоплює насамперед найбільш загальне знання про світ, історію людства й окрему людину. Це знання має відповідати дійсності, бути істинним, щоб гарантувати успішну практичну діяльність. Водночас світогляд включає цінності, ідеали, які регулюють соціальні стосунки в суспільстві і на основі яких відбувається оцінювання соціальних явищ (добро — зло, прекрасне — потворне, справедливе — несправедливе, корисне — некорисне тощо). У цьому полягає оцінювальне відношення людини до світу. Практичне відношення людини до світу передбачає наявність у світогляді певних практичних настанов: чинити або не чинити так чи інакше. Структура світогляду органічно зумовлює його функції. Функція тлумачення, розуміння світу. Вона є однією з найважливіших, оскільки покликана розтлумачити людині світ, описати його доступною, зрозумілою мовою. Адже світогляд — це світорозуміння. Людина може безпечно жити тільки в тому середовищі, світі, який розуміє. У світі, що не узгоджується з її уявленнями, недоступному для

розуміння, непіддатливому для тлумачення, жити важко, а для багатьох людей неможливо. Навіть анімізм, найпримітивніший світогляд наших далеких предків, одухотворяючи навколишню природу, був спрямований на те, щоб зробити її зрозумілою та близькою, спорідненою людині. Психологи довели, що людина нерідко може задовольнитися навіть надуманими, неточними поясненнями, але втрачає впевненість, рівновагу, дезорієнтується, стикаючись з незрозумілими явищами.

У своєму формуванні та розвитку світогляд пройшов певні історичні етапи, що дало підстави виділити **три історичні його типи**: міфологічний, релігійний, філософський. А для повноцінного уявлення про філософію як тип світогляду необхідно з'ясувати її суттєву відмінність від міфології та релігії.

Міфологічний світогляд. Історично міфологія передує релігії та філософії. Вона є середовищем, у якому вони формувалися. Міфологія виникає як світогляд родового суспільства. Суб'єктом-носієм міфу є рід або інша спільнота, з якої ще не виокремилась особа. Міфологія є синкретичною (нерозчленованою), цілісною формою свідомості. В ній органічно поєднані зародки релігії, філософії, моралі, права, естетичних канонів і навіть науки. Міфологія не знала трансцендентного (що існує поза реальним світом, тобто поза простором і часом) Бога. Її боги відрізняються від людей тільки за ступенем могутності, розуму, а не за суттю, своєю природою.

Релігійний світогляд. Релігія виникла як засіб соціального контролю за поведінкою особи після того, як вона виокремилась з роду, почала усвідомлювати свою особистість. В наслідок цього родові зв'язки слабнуть; особа перестає вважати справедливим покарання одних за гріхи інших — кожен має сам відповідати за свої вчинки, тому змінюється суспільний механізм покарання, який становив соціальну основу міфу. Релігія стверджує потойбічне життя в якості відплати за земне життя. У «цьому світі» можна грішити і прекрасно жити, але на «тому світі» за все доведеться відповісти. У такий спосіб релігія здійснює соціальний контроль за поведінкою особи. Релігія виникає в такому суспільстві, де зовнішній контроль (звичаї, табу) виявляється недостатнім, тому для зміни чи посилення його виникає внутрішній контроль — мораль. Всевидячий і всемогутній трансцендентний Бог, з одного боку, і совість як соціальний контролер — з іншого створюють силове поле, яке утримує особу в межах норм, вироблених культурою суспільства. Виникнення релігії — величезний поступ в історії людства. Вона морально зрівняла всіх людей: нікому не дозволено порушувати заповіді Бога — ні царю, ні рабу, ні чоловікові, ні жінці, ні здоровому, ні каліці. Як особи, як носії моральної свідомості — всі люди рівноцінні та рівноправні. Принципова відмінність релігії від міфології полягає в тому, що носієм міфологічного світогляду є рід чи інша цілісна спільнота, проте, релігія спрямована на особу. У зв'язку з цим

змінювалися способи контролю та впливу на особистість. Психосоціальною основою міфу є страх і зовнішній контроль, а релігії — віра і мораль. Релігія поясненню світу приділяє значно менше уваги, ніж міфологія. Головне для неї — моральне регулювання соціального життя.

Філософський світогляд. Філософія виникає після релігії, у середині I тисячоліття до н.е. Носієм філософського світогляду також є особа. Принципова відмінність філософського світогляду від попередніх типів полягає в тому, що він заснований на розумі, тоді як релігія — на вірі, міфологія — на страхі. По-друге, релігія та міфологія оперують чуттєвими образами, філософія — абстрактними поняттями. І нарешті, філософія цілком позбавлена функції та засобів соціального контролю. Міфологію та релігію індивід приймає в готовому вигляді, часто несвідомо і примусово, особиста творчість при цьому відсутня. Філософія ж є справою особи, вона ґрунтується на засадах свободи. Філософія (грец. *philosophia* — любов до мудрості) — теоретичний світогляд, вчення, яке прагне осягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві. Як універсальний спосіб самоусвідомлення людиною самої себе, сутності світу і свого призначення в ньому філософія започатковується у VII—VI ст. до н. е. в таких осередках людської цивілізації, як Давня Індія та Китай, набувши своєї класичної форми у Давній Греції.

2.

Предметом філософії є найбільш загальні засади **сущого** (буття — небуття, простір — час, причинність, сенс людського існування, істина, добро, свобода тощо), з яких складається світ. При цьому філософія намагається звести всі ці різноманітні загальності до одного принципу — Бога, матерії тощо, пояснювати їх, виходячи із цього принципу. Філософія передбачає здатність підноситись до всезагального. Вона є певною настановою на всезагальне. На основі всезагального (ідей, принципів) філософія намагається пізнати і пояснити світ. А оскільки система ідей є не що інше, як теорія, то філософію можна вважати **теоретичним світоглядом**.

Онтологія (грец. *ontos* - ество і *logos* - слово, вчення) - вчення про першооснови буття, сфери буття і категорії. Вона виділяє різні сфери буття - неживу і живу природу, соціальний світ, сферу ідеальних предметів тощо, зводячи у певні галузі та види все, що становить буття. Онтологія також розглядає найзагальніші характеристики різних видів буття (просторово-часові, причинні та ін.). Вона охоплює вчення про категорії.

Щодо проблеми, що є основою світу, у філософії сформувалися дві основні течії - **матеріалізм**, прихильники якого виводили все суще з матерії, природи, різних матеріальних утворень, та **ідеалізм**, який проголошував сутністю всього сущого ідею, дух, Бога.

Друга проблема, яка бере свій початок із центрального світоглядного відношення, — що таке людина? Це запитання належить до сфери філософської антропології. **Філософська антропология** - вчення про сутність людини, про співвідношення в людині природи та культури. На відміну від антропології як медико-біологічної дисципліни, вона вивчає людину під особливим кутом зору — з позиції поєднання в ній біологічного і культурного начал. Оскільки людина живе в суспільстві, що має свою культуру й історію, філософська антропология є засадничою (формує фундамент) для філософії історії, філософії культури, соціальної філософії.

Проблема пізнаваності світу, способу пізнання та істинності знання вивчається теорією пізнання, або гносеологією. **Гносеология** (грец. gnosis — пізнання і logos — слово, вчення) — теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання. Із гносеологією тісно пов'язана **логіка**, що вивчає закони і форми правильного мислення.

Оціночне відношення людини до світу є предметом вивчення **аксіології** - філософської дисципліни, яка досліджує закономірності побудови сфери цінностей. **Аксіология** є підґрунтям **етики**, **естетики**, **філософії релігії**, які мають справу з **цінностями**, але в більш конкретному аспекті, ніж аксіология. **Етика** вивчає моральне ціннісне відношення, **естетика** — естетичне, а **філософія релігії** — релігійне. Аксіологічною дисципліною вважають і **філософію права**, яка вивчає такі цінності, як справедливість, легітимність тощо.

Практичне відношення людини до світу є предметом теорії практики, або **праксеології**, дисципліни, яка ще остаточно не сформувалась. У межах практичного відношення виділяють філософію техніки — дисципліну, яка привертає дедалі більше уваги. Закономірності розвитку філософських ідей, чинники, які зумовлюють його, з'ясовує **історія філософії**.

Вищезазначене не вичерпує всієї сукупності філософських проблем і, відповідно, дисциплін. Філософія може вивчати будь-який феномен, якщо він посідає вагомe місце в культурі. Саме цим зумовлена поява **філософії науки**, **філософії мови**, **філософії мистецтва**, **філософії спорту** та ін., які зосереджуються на вивченні цих феноменів під найзагальнішим кутом зору: в чому їх суть, що породило їх, які функції вони виконують у культурі.

Філософські проблеми є найзагальнішими, їх важко розташувати за ступенем загальності. Скажімо, розгляд філософії можна починати з проблеми буття. Бо справді, буття стосується всього: матеріальних речей, людини, істини, цінностей. У зв'язку з цим онтологію можна вважати вихідною, універсальною дисципліною. Але з не меншим успіхом такою можна вважати філософську

антропологію, проблему людини. Адже людину цікавить тільки той світ, який стосується насамперед її. Зрештою, вона визначає, що таке буття і небуття. В певній ситуації ідеали, мрії для людини мають більше буття, більше значать, ніж реальні речі. Це дає підстави починати визначення буття з людини. А відповідно, філософську антропологію можна розглядати як вихідну та універсальну дисципліну. Існують філософські течії, які вихідними вважають аналіз пізнання (гносеологія), мову (філософія мови) тощо. Однак нині домінуючою є тенденція, згідно з якою вихідною філософською дисципліною є онтологія.

3.

Філософія виконує найрізноманітніші суспільні функції, що і забезпечує її актуальність ось уже понад дві з половиною тисячі років. Серед них:

- **світоглядна функція**, пов'язана передусім із системним абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу;
- **загальнометодологічна функція**, що полягає у формуванні загальних принципів і норм одержання знань, її координації та інтеграції;
- **пізнавальна (гносеологічна) функція**, що полягає в поясненні найбільш загальних принципів буття та вихідних основ нашого мислення;
- **прогностична функція**, яка розкриває загальні тенденції (передбачення) розвитку людини і світу;
- **критична функція** з її принципом «піддавай усе сумніву», виконуючи антидогматичну роль у розвитку знань;
- **аксіологічна функція** з її вимогою дослідження об'єкта з точки зору найрізноманітніших цінностей;
- **освітня функція**, пов'язана з впливом філософії на свідомість людей. Існуючи в певному суспільному середовищі, філософія прямо чи опосередковано впливає на умонастрої цього суспільства. Водночас освітню функцію не слід уявляти спрощено, вузько. Йдеться не про формування однотипних поглядів і переконань, єдиного світобачення, спрямованого на уніфікацію особи, своєрідну «підгонку» всіх під єдиний стандарт.

Мета вивчення філософії в системі вищої освіти полягає не лише в засвоєнні певного обсягу філософських знань і формуванні вміння їх застосовувати (що є дуже важливим і бажаним), а й у тому, щоб актуалізувати інтелектуально - творчу діяльність людини, адже справжня філософія — це завжди теоретизування, завжди самостійне мислення. Опанування змістом філософії є важливою передумовою нашого духовного збагачення, інтелектуального

розвитку, світоглядно-методологічної культури, здатності як до адекватного розуміння найскладніших і найрізноманітніших проблем сучасного людського буття, так і участі в їх розв'язанні.

Пізнавальний пафос споріднює філософію і науку. Існує кілька поглядів на спільне та відмінне між цими сферами знання. При розв'язанні цієї проблеми у філософії намітились дві тенденції: одна максимально зближує філософію і науку, навіть проголошує філософію наукою, друга відстоює думку, що філософія не є наукою. Філософію і науку споріднює, як уже зазначалось, націленість на пізнання світу, на істину. Обидві вони засновані на розумі, тобто передбачають аргументи і сумніви. Наука також є теоретичним, загальним знанням. Більше того, історично деякий час філософія і наука існували як єдина система знання. Отже, і філософське, і наукове знання є теоретичним, тобто побудованим на узагальненнях, правилах логіки, що дає підстави розглядати філософію як науку. Однак, між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників. Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування філософського знання зазнають краху. І по-четверте, цей над загальний характер філософських понять надає їм ще одну особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все запрограмовано і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ - це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське — пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності. Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і

правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання. Метафізичний зміст філософських понять, їх надемпіричність становлять сутність філософського мислення. В цьому є як свої недоліки, так й переваги. Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів. Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну функцію — фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

Тема 2. ДАВНЬОГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

1. Виникнення філософії у Давній Греції. Натурфілософія перших філософів: мілетська школа, Гераклит, елейська школа, атомізм Демокріта
2. Класичний період давньогрецької філософії. Сократ. Платон. Аристотель.

Давньогрецька філософія виникла в VI ст. до н. е. Особливий вплив на її формування справила полісна демократія. Вона підготувала появу вільної особи, інтелектуальної свободи і, зрештою, сформувала особу як суб'єкта філософського мислення. Особливості суспільних відносин у полісах здійснили вплив на формування основної проблеми, яка хвилювала давньогрецьких мислителів, — проблеми відношення загального і одиничного. В умовах демократії загальне (моральні й правові норми, державні інститути, політичні інтереси) відокремилось від приватного життя громадянина полісу, однак воно продовжувало перебувати в тісному зв'язку з ним. Загальне не стало недосяжним для рядових членів полісу, не протистояло їм як чужа зовнішня сила, як це було в східних деспотіях. Взаємозумовленість загального й одиничного, полісу і громадянина у сфері соціального життя окреслила схему філософського осмислення світу в давньогрецькій філософії. Більш як тисячолітня історія розвитку давньогрецької філософії поділяється на три етапи:

1. VI—V ст. до н. е. Це був період становлення рабовласницьких полісних демократій. Філософія у формі **натурфілософії** зосереджувалася на пошуках

першооснови сушого, загального. Людина (одиничне) ще не стала проблемою філософії.

2. IV—III ст. до н. е. Саме в цей період відбувся розквіт демократії, а в філософії — поворот мислителів від зовнішнього світу до людини, домінування **політичної, етичної та гносеологічної** проблематики. Намітилася певна рівновага інтересу до загального й одиничного (софісти заперечували загальне, Платон і Аристотель відстоювали його).

3. III ст. до н. е. — V ст. н. е. Епоха еллінізму та Римської імперії. Соціально-політичне життя характеризували криза рабовласницького способу виробництва, занепад держав-полісів. У філософії — замикання особи (одиничного) на себе, **домінування етико-релігійної проблематики**.

1.

Першою історичною формою філософії є **натурфілософія** (філософія природи). Мислителі начального періоду формування філософії звертаються до розгляду природи, **космосу** (світового порядку), ще не протиставляючи людину світові. Те, що грецькі мислителі розпочали свої філософські пошуки зі спроб осягнення світу (на відміну від мислителів Індії та Китаю, які починали з аналізу переважно соціально-етичної проблематики), спричинене тим, що вони належали переважно до торгово-ремісничої верстви, для якої передусім важливі були практичні, дієві знання про світ. Натурфілософія — система умоглядних уявлень про природу, яка поєднувала деякі наукові здогадки та філософські (теоретичні) узагальнення.

Натурфілософія охоплювала всі знання про світ, тобто не тільки філософське знання, а й конкретно-наукові здогади давніх людей. Таке поєднання науки й філософії виявилось плідним для них обох. У сфері науки греки, будучи учнями єгиптян і вавилонян, значно перевершили їх. Наукою в Єгипті й Вавилоні займались жерці, наукові знання обслуговували релігійно-культові потреби, що не завжди сприяло розвитку науки. Вавилонські математики, наприклад, знали, що відношення довжини кола до діаметра — число, більше числа 3, але з релігійних міркувань вважали його рівним 3. Греки, переймаючи східні знання, звільняли їх від релігійної оболонки. В них наукове знання формувалося незалежно від релігії, як знання світське. Мало значення й те, що міфологія у греків не набула чіткої канонічної форми, можливо, завдяки тому, що в Давній Греції не існувало єдиної централізованої держави деспотичного типу. Тому міфологія не мала такої влади над філософією. Цей збіг обставин, що сприяв поєднанню філософії та науки, став запорукою плідного розвитку філософії в Давній Греції.

Загалом натурфілософи розмірковували над такими основними проблемами:

- що є основою (субстанцією) світу, як вона співвідноситься з конкретними речами (співвідношення загального та одиничного, єдиного та множинного);
- як пояснити зникнення і виникнення речей за незнищеності субстанції;
- як поєднати мінливість та усталеність речей, рух і спокій.

Поєднанням філософії та зародків науки в натурфілософії можна пояснити те, що греки послідовно, через логічні обґрунтування і заперечення висунули геніальні здогадки, які довелося поглибити або відкинути фундаторам науки Нового часу. Цим поєднанням зумовлена підвищена увага до логічної аргументації, яка відрізняє давньогрецьку філософію від східної. Філософія, що перебуває під впливом міфології, не знає такої аргументації. Особливо відчутним був взаємовплив філософії та математики, починаючи від **Фалеса** (бл. 625 - бл. 545 до н. е.), який був філософом і математиком, до Евкліда, який був послідовником однієї з сократівських шкіл. Цей взаємозв'язок сприяв плідному розвитку обох галузей знання.

Давньогрецька філософія виникла в найбільш розвинутих торгових центрах Великої Греції, на узбережжі Передньої Азії. Першим мислителем вважають Фалеса, купця з Мілету (звідси його прізвище Мілетський; традиція давати прізвища за назвою міста, звідки походить мислитель, зберігалась до епохи Відродження). Він стверджував, що основою всього суцього є вода. Все з'являється з води і зникає, перетворюючись на воду. Всі речі — це перетворення води. Яким би наївним не здавалося тепер це твердження, за своєю суттю воно було революційним. Воно передбачало поділ суцього на видиму та невидиму частини, пояснення його без допомоги потойбічних сил. Головне, Фалес запропонував модель пояснення, згідно з якою одиничне має бути виведене із загального, пояснене через загальне. Різноманітність світу він звів до єдиної основи, первня - **архе**. Нині може здаватися, що мислення за моделлю (категоріальною структурою) — від одиничного до загального, від множини до єдиного — завжди було притаманне всім людям і народам. Насправді ця модель постала внаслідок розвитку культури, а вперше запропонував її саме Фалес. Новаторський характер думки Фалеса підтверджують історичні факти. У давньому Вавилоні, де також була розвинута математика, така модель мислення не була відома. Там мислення рухалося від одиничного до одиничного, вирішуючи задачі за наявними одиничними зразками. Фалес запропонував іншу модель — від загального (правил, формул, принципів — так у майбутній науці постане загальне) до одиничного. До речі, він (за переказами) блискуче застосував цю модель при вимірюванні висоти

египетської піраміди: коли тінь від палиці зрівнялася з довжиною палиці, він виміряв довжину тіні піраміди. В основі обох явищ є загальне.

Модель мислення від одиничного до загального (пошуки основи, законів) і навпаки — від загального до одиничного (пояснення фактів, одиничного на основі загального) заклала одну з основних засад європейської науки.

Започатковану Фалесом традицію розвинули його послідовники: **Анаксимандр** (611—545 до н. е.), який вважав основою світу апейрон — безкінечне, і **Анаксимен** (585—525 до н. е.), який стверджував, що це повітря. За субстанцію вони брали щось аморфне, яке, видозмінюючись, може набувати певних форм. Погляди мілетців становлять собою т. зв. **наївний матеріалізм**.

Деяко пізніше в грецьких містах-колоніях на Сицилії виникає піфагореїзм — перша **наївно-ідеалістична** школа.

Піфагореїзм — напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував та обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу та сутністю речей.

Піфагор (580—500 до н. е.) та його послідовники вбачали основу світу в числах, в кількісних пропорціях. У всьому — в русі планет, архітектурі, звучанні струни — вони прагнули відкрити кількісні відношення, числову гармонію. Числа піфагорійці мислили не абстрактно, а як чуттєво-споглядальні відношення. Відрив загального (числа) від одиничного (речей) був наївним, а саме загальне вони уявляли чуттєво.

Піфагор та його послідовники порушили проблему квантифікації (кількісного вираження) суцього, зведення всього суцього до величин, які можна вимірювати. Зрештою, універсальність математики як науки про кількісні відношення і пояснюється тим, що все існуюче в просторі та часі має кількісні виміри. Ідея квантифікації переходить від піфагорійців до платоніків і неоплатоніків, в яких кількісна гармонія також посідає особливе місце. В епоху Відродження це справило вирішальний вплив на формування європейської науки Нового часу.

Поглядам піфагорійців властива і містика. Стосовно всього, навіть любові, дружби, справедливості, вони шукали числові відношення. Піфагорійці приховували своє вчення від людей. Їхня школа була організована на зразок релігійного ордену, де тільки найбільш наближених до Піфагора посвячували в заповітні таємниці. До речі, деякі сучасні прихильники містики вважають, що Піфагор був причетний до втраченого людством джерела знання, яке походить з Атлантиди чи з космосу.

Намагання Піфагора шукати за речами числа вражає своєю незвичністю. Ключ до цього феномену лежить у сфері тогочасних соціально-економічних відносин. Завдяки торгівлі, яка динамічно розвивалася, вимірювання,

зважування, рахування стали звичними явищами. Еквівалентом товару були гроші, тобто числа, кількісні відношення. Філософи взялися кількісно градувати (поділяти на одиниці) явища навколишнього світу тільки після того, як у сфері соціального життя речі (товари) були зведені до грошей (чисел).

Подальший розвиток натурфілософії пов'язаний з **Гераклітом Ефеським** (544—483 до н. е.) та **елеатами** (назва школи походить від м. Елейя) **Парменідом** (540—480 до н. е.) і **Зеноном** (490—430 до н. е.), які намагались розв'язати проблему тотожності й відмінності суцього, а також руху і спокою. У них первні вже втрачають ту безпосередню речовинність, якою наділяли субстанції попередні мислителі. Так, Геракліт вважав, що первнем є вогонь. Але вогонь у нього поставав прообразом становлення, плинності, мінливості суцього. Він стверджував: все тече, все змінюється; не можна двічі ввійти в одну й ту ж річку, оскільки і води будуть не ті, та й людина стане іншою. Космос, за словами Геракліта, не створений ніким із богів і ніким із людей, він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, який закономірно загоряється і так само

згасає. Геракліту належить геніальний здогад про боротьбу протилежностей як джерело руху, становлення. «Війну», тобто боротьбу, він проголошує батьком і матір'ю всього. «Слід знати, що війна всезагальна і що все відбувається через боротьбу». Йому належить ідея логосу — космічної закономірності, розуму, порядку. Він надавав великого значення мірі, яку логос (доля) відвела кожній речі.

Ідея мінливості, плинності висвітлила суще в оригінальному, незвичному для буденного сприйняття ракурсі. З позиції вічного та незмінного спостерігача суще постало як ріка, невпинний потік. Такий підхід загострив проблему співвідношення руху і спокою, мінливості й незмінності. І якщо в Геракліта плинність ще якось поєднувалася з незмінністю (вогонь як субстанція; логос як усталений порядок у світі), то в його послідовника Кратіла (друга пол. V ст. — поч. IV ст. до н. е.) такого поєднання вже не спостерігалось. За Кратілом, все мінливе і, отже, ні про що не можна нічого сказати. Така філософія не могла бути опорою в житті: якщо все змінюється, то, наприклад, людині не обов'язково повертати вчорашні борги, адже вона вже не та, і кредитор її вже не той, що раніше.

На противагу Геракліту елеати **Ксенофан** (580—490 до н. е.), **Парменід**, **Зенон**) вважали, що світ є **незмінним і нерухомим буттям**. Вони брали за першооснову не конкретну речовину, а одну з універсальних характеристик речей — **буття**. Все суще, на їх погляд, має буття, отже, буття є щось всезагальне. Парменід стверджував, що є тільки буття, небуття немає, його не можна і помислити, бо мислячи щось як небуття, людина тим самим надає йому

буття. Буття єдине, незмінне і неподільне. Таке розуміння буття відриває його від видимого світу матеріальних речей і перетворює на ідею. Справді, тільки про ідею (наприклад, Бога) можна сказати, що вона єдина, незмінна і неподільна, тобто тотожна сама собі.

У вченні про буття елеати, по суті, дали своєрідне формулювання логічного закону тотожності. (Для того щоб розмова мала сенс, потрібно, аби співрозмовники однаково розуміли поняття, щоб ці поняття були

тотожними.) Парменід переніс вимогу цієї тотожності на світ, став мислити світ (буття) як ідею. Протиставляючи буття світові речей і водночас беручи його за основу сущого, елеати продовжили ідеалістичну традицію піфагорійців. Однак буття в елеатів є поцейбічним — ідеальне у них ще не було відірваним від матеріального, не перетворилося на його протилежність.

Елеати протиставляли видимий світ, в якому панують рух і зміни, справжньому буттю, яке не знає змін. Оскільки небуття немає, то й неможливі переходи від буття до небуття (зникнення), від небуття до буття (виникнення). Мінливий світ, яким людина його бачить, — всього лише по-зірне, уявне, оманливе знання. Істина полягає в незмінності буття. Зенон навіть висунув кілька **апорій** (суперечностей у логічному міркуванні), за допомогою яких він намагався спростувати видимий рух і підвести до думки про незмінність справжнього буття. Так, в апорії «Ахілл і черепаха» він доводить, що прудкий Ахілл не наздожене черепаху, бо коли він дійде до того місця, де була черепаха, вона за цей час віддалиться ще на певну відстань; коли ж він долатиме цей відрізок, вона також здолає якусь відстань

— і так до безкінечності. Отже, видимий рух — це позірність, визнання його породжує суперечності в міркуванні. Справжнє буття незмінне.

Апорії Зенона є величною пам'яткою логічної могутності давньогрецької філософії. Безумовно, Зенон розумів, що рух існує. Однак у його вченні йшлося не про видиме, а про суть, про те, як передати рух у поняттях. А за допомогою понять, тобто логічно, математика зуміла передати рух тільки в ХІХ ст. До того часу апорії Зенона стимулювали думку. Суть апорій проти руху полягає в тому, що рух мислиться як сума точок спокою, а за цієї умови рух зникає. Його не можна звести чи передати через спокій, хоча він і мислиться як сума точок спокою, порушуваних тілом, яке в ці точки послідовно потрапляє.

Прірва між чуттєвим світом і справжнім нерухомим буттям у елеатів була нездоланною. Вони не пояснювали рух, а просто заперечували його як видимість, ілюзію. Думки Геракліта в інтерпретації Кратіла також виявились нездатними пояснити світ. З одного боку, в елеатів абсолютизація незмінності, тотожності, з іншого (у Геракліта) — абсолютизація мінливості, плинності. Внутрішня логіка розвитку мислення штовхала на пошук виходу з

цього глухого кута. Споріднює вчення Геракліта й елеатів і те, що в них абсолютизується принцип неперервності. У Геракліта рух, мінливість неперервні, а в елеатів буття неперервне, неподільне.

Подальший розвиток філософії полягав у запровадженні принципу дискретності, перервності як засобу побудови світу. На місці єдиної безперервної субстанції постала множинність субстанцій, тобто **дискретність** (перервність) буття. Виникнення і зникнення, незмінність і мінливість пояснювалися на основі поєднання і роз'єднання незмінних субстанцій. У цьому напрямі рухалася думка **Емпедокла** (487—424 до н. е.), **Анаксагора** (500—428 до н. е.) і атомістів **Левкіппа** (V ст. до н. е.) та **Демокріта** (бл. 460—бл. 370 до н. е.).

Перехід від єдиної субстанції до множини начал мав певний соціальний підтекст. Якщо на першому етапі розвитку давньогрецького суспільства соціальні інститути, традиції (загальне) домінували над індивідом, то з розвитком демократії загальне все більше осмислюється як сумарний результат діяльності окремих індивідів. Така «атомізація» соціумів стала моделлю осмислення природи, космосу: світ було подано як «множину одиниць» тоді, коли в центрі суспільного життя опинилася особа. **Емпедокл** вважав, що всі речі є результатом злиття чотирьох коренів — землі, води, повітря і вогню. На думку **Анаксагора**, першоосновою речей є насіння. Кожна якісно відмінна річ складається зі своїх насінин, які діляться до безкінечності. Анаксагор не визнавав межі подільності насіння, але він давав йому якісні характеристики. Саме в цьому виявлявся перший наївний здогад про хімічний склад речовини. Якщо Емпедокл і Анаксагор надавали першоелементам якісних ознак, то атомісти Левкіпп і Демокріт вбачали в атомах, вважаючи їх найменшими неподільними часточками, тільки кількісні відмінності — щодо форми, порядку і положення (повороту). Наприклад, А відрізняється від Б формою, АБ від БА порядком, А від А кутом. За допомогою кількісних варіацій атомів Демокріт намагався пояснити якісну різноманітність світу. Для пояснення руху він поряд з неподільними атомами вводив пустоту. Ідею неподільності атомів як першооснови буття він запозичив у елеатів, які вважали неподільним буття. Тільки елеати це буття мислили єдиним, а Демокріт вважав, що таких неділимих буттів нескінченно багато. Постулюючи атоми і пустоту, **Демокріт** розв'язав практично всі логічні суперечності щодо структури сущого, які поставила натурфілософія. Він переконував, що на основі атомів і пустоти можна поєднати буття і небуття. **Атоми** — буття, їх відсутність (**пустота**) — небуття. Атоми — дискретність, пустота — безперервна. На цій підставі знімалися проблеми зникнення речей (атоми, з яких вони складаються, роз'єднуються), збереження субстанції в усіх перетвореннях (атоми вічні). Зникнення і виникнення речей — це роз'єднання і з'єднання невидимих атомів. Якщо взяти до уваги, що Демокріт запропонував ідею жорсткої причинності

(детермінізму), то його вчення було найбільш завершеною теоретичною моделлю суцього, яку запропонувала давньогрецька натурфілософія. Воно є наслідком взаємодії та розвитку логічних принципів, якими пояснювали світ попередні мислителі. Цим логічним обґрунтуванням вчення давньогрецьких атомістів принципово відрізняються від здогадів про атоми, наявних в індійській та китайській філософіях.

Загальне та одиничне як моделі мислення, принцип квантифікації (кількісного виміру) суцього, принцип причинності та ідея атомізму — такими були здобутки давньогрецької натурфілософії, які мали неабиякий вплив на становлення теоретичного природознавства в Новий час.

2.

Другий етап у розвитку давньогрецької філософії позначений поворотом інтересу мислителів **від космосу, світу до людини**. Цей поворот зумовлений втратою домінуючого значення в соціальному житті загального (державні інституції, закони). Воно все більше ставало залежним від індивіда (одиниці). Таке зміщення центру тяжіння від традиційних інституцій до індивіда, що відбулося завдяки розвитку демократії, зумовило усвідомлення особою своєї самоцінності: вона стала вбачати в собі творця законів (загального).

Поворот від зовнішнього світу до людини зумовлений також дискредитацією натурфілософії, яка пропонувала різні, часто суперечливі схеми пояснення світу. Знання про світ виявилось неусталеним, нестійким, не таким, що заслуговує довіри. Це зумовило поворот уваги мислителів від об'єкта до суб'єкта, від світу до людини як джерела всіх проблем філософії, до питань теорії пізнання. Такий підхід називається антропоцентризмом.

Антропоцентризм (грец. *Anthropos*-людина і *centrum*-центр) — філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Людина як проблема філософії вперше була усвідомлена софістами (з давньогрецької — «мудреці») — ідеологами давньогрецької демократії. **Софісти** першими усвідомили протилежність людини і світу, суб'єктивного й об'єктивного. За словами **Протагора** (480—410 до н. е.) людина постає «мірилом усіх речей». Усвідомлення особливого місця людини в космосі, того, що космос, речі визначаються людьми, є безумовною заслугою софістів в історії філософії. Адже «корисні» копалини, «гарна» погода, «шкідники» є не якостями самої природи, а означеннями, застосованими щодо природи людиною. Навіть сучасне природознавство в певному сенсі — це людський

вимір природи, своєрідний засіб перетворення природи в інтересах людини. Бачення космосу, макрокосму природи крізь людський мікрокосм, з позиції людини, яка виділилась з природи і протиставила себе природі як щось рівнозначне і рівноцінне їй, було новим словом софістів у філософії.

Софісти як професійні «вчителі мудрості» були закономірним породженням демократії, розвиток якої зумовив потребу в інтелектуалах – професійних політиках, ораторах, суддях. Вони перетворили навчання мудрості на соціальну діяльність, яка оплачувалась. Софістів називають давньогрецькими просвітниками. Як і просвітники XVIII ст., вони винесли на суд розуму вірування, традиції, моральні засади суспільства. Аналізуючи й критично оцінюючи їх, вони сприяли їх занепаду, релятивізували і розвінчували їх сакральність, наближаючи водночас кризу й самої полісної демократії. Софісти відмовилися від побудови натурфілософських систем, головну увагу приділяли аналізу пізнавальних та оцінювальних спроможностей людини. Зважаючи на відносність, **суб'єктивність** чуттєвих даних (одна й та сама вода різним людям і навіть одній і тій самій людині може здатись і теплою, і холодною), їх залежність від стану органів чуття, софісти доводили неможливість отримання достовірних і загальнозначущих (**об'єктивних**) знань про речі. А основним завданням філософії вважали не набуття знання про світ, а практичне виховування людей, навчання їх жити. Софісти стверджували, що істин стільки, скільки людей (**суб'єктивізм**). Проте поза їх увагою не залишилося питання про соціально-практичний сенс знання. Це живило їх постійний інтерес до мови, ораторського мистецтва, методів і засобів переконання і заплутування суперника в дискусії. Через це терміни «софіст», «софістика» набули негативного значення. Заперечення істини привело софістів до **релятивізму**, який стверджує, що всяке знання відносне, неусталене, і **суб'єктивізму**, згідно з яким знання суцільно залежать від здібностей окремої людини. Однак, ґрунтуючись на цих позиціях, не можна створити загальноприйнятної філософської системи. Тому софісти її і не залишили. Протагор навіть пропонував вирішувати питання істини методом голосування. Однак неістинне знання, якщо його навіть визнають усі, не стане істинним, оскільки, крім згоди людей щодо його істинності, потрібна ще «згода» предмета, з яким співвідноситься знання. Ставлячи під сумнів загальноприйнятні світоглядні цінності, моральні та правові норми (кожна людина є мірилом добра і зла, справедливості й несправедливості), софісти підважували духовні засади існування суспільства. Адже воно не може нормально функціонувати за духовного розладу, відсутності згоди (консенсусу) щодо справедливості, добра, честі, прекрасного, істини тощо.

Філософські системи **Сократа** (469—399 до н. е.), **Платона**, **Арістотеля** постали як відповідь на діяльність софістів. У соціальному вченні вони стверджували значущість соціальних інститутів (звідси такий інтерес до

феномена держави), а в суто філософському — намагалися відновити загальне розуміння ідей добра, прекрасного, істини, подолати релятивізм і суб'єктивізм софістів. Боротьба із софістами стала головним мотивом творчості Сократа і Платона. **Сократ** зробив спробу відновити загальне у сфері, відкритій самими ж софістами — в людській суб'єктивності. Але якщо софісти зупинилися на рівні чуттєвості, яка за природою є неусталеною (звідси їх релятивізм і скептицизм), то Сократ звернув увагу на сферу розуму, в якій відношення між поняттями регулюються логікою. Поняття і логіка значно надійніша опора для істини, ніж чуттєвість. Можна як завгодно розходитись в естетичних смаках, дискутувати щодо моральної і правової оцінки певного вчинку, але дійти згоди у тлумаченні ідеї прекрасного, добра і справедливого. Наприклад, математичні істини, здобуті саме на цьому шляху, не викликають сумніву. Зусиллями Сократа та його послідовників вдалося подолати релятивізм і суб'єктивізм софістів, повернути всезагальне, теоретичне на їх законне місце у філософії.

Заслугою Сократа, Платона та Арістотеля перед філософією є те, що вони відкрили і почали досліджувати теоретичне мислення — сферу всезагальних ідей. Вони започаткували аналіз ідей, категорій, законів логіки. Сократ першим звернув увагу на поняття, зробив їх предметом дослідження, порушив проблему їх тлумачення та взаємопідпорядкування. Цю проблему невдовзі було розвинуто Платоном у вченні про загальні ідеї та систематизовано Арістотелем у вченні про категорії та логіку. Сократ започаткував традицію теоретичного мислення, вищим здобутком якої у сфері давньогрецької науки стала геометрія Евкліда. Проголосивши предметом філософії сферу ідей, Сократ остаточно відірвав філософію від буденної свідомості. Сократ — своєрідна фігура в давньогрецькій філософії. За переказами, він був неписьменний, не залишив написаних творів. Про його погляди можна дізнатись з творів Платона, в яких Сократ виведений як один з учасників філософської дискусії. Будучи учнем софістів, він не без їх впливу проголосив вищою мудрістю пізнання самого себе, а мудрість — найвищою добродієністю людини. Моральні вади Сократ пояснював незнанням. Якщо людина знає, що таке добро, вона не вчинить всупереч йому. Знання постає у нього джерелом моральної досконалості людини. Всупереч релятивізму софістів він пов'язував моральні цінності із розумом, через розум обґрунтовував їхню вічність і незмінність.

Обґрунтування розумом моральності було великим кроком уперед. Проте такий підхід ставив під сумнів святість традиційних норм, оскільки традиції, звичаєві норми, піддані критиці розумом, втрачають свою беззастережність і святість. Цим Сократ дуже нагадував афінянам софістів. За це нібито руйнування традиційних норм афіняни засудили Сократа до страти. Він помер, випивши чашу з отрутою, хоча мав змогу втекти з Афін. Слова філософа про те, що ідеї законів, які він захищав, витають навколо нього і не дають змоги йому

порушити їх, є вищим виявом правосвідомості Сократа. Навіть своєю смертю цей апостол розуму утверджував силу всезагального.

Розвинув і систематизував погляди Сократа його учень **Платон**. Як і його вчитель, він поділяв суще на світ вічних нерухомих, неділимих, тотожних собі **ідей (єйдосів)**, і на світ мінливих, подільних чуттєвих **речей**. Ідеї є прообразом речей, а речі - це своєрідні матеріальні тіні, недосконале відображення ідей. Такою є **ідеалістична** онтологія Платона, якого вважають творцем першої систематизованої концепції **об'єктивного ідеалізму**.

Процес пізнання він вважає пригадуванням (**анамнезіс**) того, що людська душа, як **ідея**, спостерігала у духовному світі ідей до втілення в людину. Втілена в людину, душа через відчуття сприймає речі, які нагадують їй ідеї. Сприймаючи, наприклад, конкретну людину чи певну рослину, душа пригадує загальні **ідеї - прообрази** людини, рослини, тощо. Тому пізнання сутності зводиться до пригадування. Завдяки такій інтерпретації пізнання Платон подолав релятивізм і суб'єктивізм софістів. Ідеї (добра, істини, пре- красного тощо) у всіх людей однакові, оскільки живить їх одне стале джерело — світ вічних ідей.

У людині Платон розрізняє смертне тіло і безсмертну душу, яка є керманичом тіла й одночасно його полонянкою. Тіло є в'язницею душі й прокляттям за недосконале життя в минулому. Якщо у світі загальним є ідеї, в людині — душа, то в суспільстві — держава. Платон знехтував самоцінність індивіда, цілком підпорядкувавши його принципу колективізму державності. Індивід — знаряддя держави. Виховання, мистецтво — все повинно бути підпорядковане державі як вищій меті. Навіть приватну власність заперечував він в ім'я загальнодержавної.

В **ідеальній державі** Платон виокремлював три соціальні стани — правителів, воїнів («стражів» держави) і робітників — селян і ремісників. Поділ на стани відбувається на основі домінування певної частини душі в людині — розумної (правителі), вольової (воїни), чуттєвої (селяни і ремісники). Згідно з Платоном досконала держава — найвище втілення блага на Землі. А благо окремої людини полягає в підпорядкуванні загальному благу. Таке розуміння держави породило у мислителя відразу до демократії, зумовило його політичний консерватизм.

Філософія Платона мала величезний вплив на подальший розвиток європейської філософської думки.

Рівнозначним Платону за обсягом проблем і за впливом на подальшу філософію є його учень **Аристотель**, якому належить крилатий вислів «Платон мені друг, але істина дорожча». Така орієнтація на цінність загального -- істини, права (вислів римських юристів: хай гине світ, але торжествує право), моралі сформувала засади всієї західноєвропейської культури. Аристотель

прийняв платонівську концепцію домінування загального над одиничним, продовживши в цьому плані боротьбу із софістами, але загальне він трактував по-своєму. В концепції Платона помітним був вплив математичного знання, в якому теоретичні поняття існують мовби паралельно із чуттєвим світом. Філософія Аристотеля ґрунтується на природознавстві, в якому відношення ідей і речей має дещо інші особливості. Він піддав критиці платонівську концепцію ідей, що існують окремо від речей, вважаючи, що подвоєння світу на ідеї та речі не спрощує, а ускладнює проблему пізнання. На його думку, загальне, яке він назвав «формою», притаманне самим речам. Всі речі, на думку Аристотеля, становлять єдність пасивної матерії й активної форми. Саме форма є принципом активності, рухомості речей. У неживому світі формою є їх принцип побудови («кулястість» кулі), в живому — душа. Найвищою сутністю є чиста форма, або форма форм, вічний двигун (божество). Зауважимо, що уявлення про божество як вічний двигун зумовлено незнанням давніми греками принципу інерції. Для них рух кожного тіла мав початок і обов'язково кінець. А оскільки космос весь час перебуває в русі, це означає, що повинно бути постійне першоджерело руху.

Аристотеля справедливо вважають батьком формальної логіки. Він визначив предмет логіки, відкрив основні її закони, створив вчення про правила умовиводів. Йому належить перша в історії філософії систематизація категорій.

У людині Аристотель виділяє три різні душі — рослинну (відповідає за споживання, ріст і розмноження), тваринну (відчуття, жадання) і розумну, яка властива тільки людині. Розум людини є безсмертним, після її смерті він зливається із всесвітнім розумом.

У поглядах, на соціальні проблеми у його вченні домінує принцип загального. Людину він визначає як наділену розумом суспільну, полісну істоту. Досягнення щастя індивіда можливе тільки через державу, яка є втіленням добродісного життя. Однак, якщо Платон намагався втілити проект ідеальної держави, не беручи до уваги реальних обставин, то Аристотель вважав, що держава повинна створювати умови для добродісного життя, виходячи з реальних обставин і реальних людей. Тілесність, реальність у філософії Аристотеля бралися до уваги більше, важили більше, ніж у Платона.

Боротьба Сократа, Платона й Аристотеля як прихильників принципу загального із софістами, які були носіями принципу одиничного, стала найвищою драмою давньогрецької філософії. Вона позначилась на розв'язанні ними всіх філософських проблем. У середньовічній філософії протистояння загального і одиничного постало у формі номіналізму і реалізму.

У давньогрецькій філософії вже були окреслені протистояння **матеріалістичної** та **ідеалістичної** традицій, але вони ще не оформились як

протилежності (ідеальне для греків не було потойбічним) і, що головне, не вони визначали логіку розвитку цієї філософії. В класичну добу давньогрецької філософії, пов'язану з іменами Сократа, Платона й Аристотеля, логіка її розвитку визначалась протистоянням загального і одиничного як філософських принципів побудови сущого.

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1. Характеристика та періодизація філософії середніх віків. Патристика.
2. Схоластика. Реалізм, номіналізм.
3. Філософія доби Відродження.

1.

Характерною особливістю середньовічного світогляду є **теоцентризм**. Античність не знала ідеї **трансцендентного** (потойбічного стосовно матеріального світу) бога. Вважалося, що боги, як і люди, живуть в єдиному для всіх космосі (космоцентризмі міфологічного світогляду). Середньовіччя по іншому розуміло і бога, і світ. Бог творить світ з нічого, він абсолютно перше, єдине істинне буття. Природа як творіння бога втрачає свою самостійність та самоцінність. Вона постає лише символом чи ознакою божественної сутності, яку чуттєвим шляхом здатна сприйняти людина. Відношення бога і природи мислиться в категоріях справжнього і несправжнього (похідного) буття: бог єдиний, неподільний, незмінний (трансцендентний); природа множинна, подільна, рухома, але існує виключно завдяки богові. Філософія в середньовіччі розвивалася під впливом релігії як панівного світогляду тієї епохи. Релігія звужувала межі філософського мислення, задавала і проблематику, і загальну модель вирішення теоретичних проблем. Крім того, філософія в епоху середньовіччя не мала власної соціальної бази – соціальної верстви, яка б потребувала філософського світогляду. Тому розвиток в залежності від релігії, був єдино можливим способом існування і збереження філософського мислення

у ті часи. Формування християнської філософії має свої особливості. Як релігія, християнство підозріло ставилось до язичницької мудрості – античної філософії. Однак, потреба у теоретичному обґрунтуванні важливих елементів віровчення призвела до залучення інтелектуального надбання античної філософії релігійною теорією християнської церкви. Носіями філософії в ту епоху було невелике коло служителів церкви. Світської філософії як такої не існувало. Звідси догматизм, авторитаризм і традиціоналізм середньовічної філософії.

Перший період (II—VII ст.) у розвитку середньовічної філософії названий патристикою. **Патристика** (лат. pater - батько) - сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II-VII ст. Представлений він вченням «отців церкви» - Квінта **Тертулліана** (160—220), **Августина Блаженного** та ін. Відомим твердженням «Вірую, бо це абсурдно» Тертулліан висловив один із основних принципів патристики - головування віри (чуттєвої сфери) над розумом у релігійному світогляді. **Августин Блаженний** пристосував платонізм для розбудови християнської теології. На його думку, світ ідей Платона є не що інше, як думки Бога, що передують акту створення світу. В Бога ідеї передують речам, в людині вони слідуєть за речами. Пізнаючи речі, людина проникає в думки бога. В такий спосіб теологи поєднали релігійну доктрину створення світу богом і концепцію Платона. Певний інтерес представляє концепція історії Августина. На противагу циклічним уявленням про час, характерними для античної культури, Августин розвинув лінійну концепцію: історія має початок (створення світу), кульмінацію (пришестя Христа) і майбутній кінець (друге пришестя і страшний суд). І хоч така концепція є есхатологічною (визнає кінець історії), однак розуміння історії як єдиного сповненого смислу процесу сприяло пробудженню історичної свідомості. Стараннями Августина в європейській культурі утверджується розуміння часу як однолінійної перспективи, що йде з майбутнього через сучасне в минуле. Августин у «Сповіді» відкрив новий предмет дослідження — переживання людини, внутрішню духовну особу. Греки не розглядали сферу внутрішніх (духовних) переживань як щось самоцінне. Для них особа виявляла себе через дію. З моменту, коли зовнішня діяльність стала регламентованою, коли релігія загострила моральні почуття, самі помисли, порухи душі почали сприйматися, як дія. Християнство не тільки відкрило, а й розбудувало цю внутрішню духовну особу. Августин дав цікавий аналіз часу, виходячи із структури внутрішніх переживань. У душі він розрізняє три настанови: чекання, спрямоване в майбутнє; увагу, пов'язану із сучасним; пам'ять, яка утримує минуле. Завдяки цим настановам душа «конститує», творить час. Час, на думку Августина, існував би навіть за умови існування однієї лише душі. Згодом, ідея «конституювання» часу на основі внутрішніх

переживань набула популярності у філософських течіях XX ст. — феноменології та екзистенціалізму.

2.

Другий період (XIII—XV ст.) в розвитку середньовічної філософії називають схоластиком.

Схоластика (лат. *scholasticus* —учений, шкільний) — філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами. Філософія викладалась у школах при монастирях, вона була шкільною мудрістю, звідси і назва — «схола» (з грецької — школа). Пізніше це слово набуло негативного значення, ним стали позначати відірване від життя мудрування. У розвитку схоластики існує два періоди:

1. До XII ст. На цьому етапі домінують ідеї Августина, пов'язані з неоплатонізмом (**августиніанство**).

2. З XIII по XV ст. У цей час поширюються ідеї **Фоми Аквінського** (1225—1274), який пристосував учення Аристотеля до потреб зміцнення позицій католицизму. За іменем Фоми цей період схоластики отримав назву **томізм**.

Перехід від ідей Августина до томізму зумовлений кількома чинниками. Передусім, розвитком і зміцненням так званого третього стану (ремісників і торговців) в середньовічному суспільстві, в яких посилюється інтерес до розуміння природи. А вчення про природу краще розвинуто у філософії Аристотеля. Для Платона природа взагалі позбавлена самоцінності.

Певну роль у поширенні вчення Аристотеля у Західній Європі відіграло й ознайомлення європейців зі вченням арабських мислителів, Аристотелевих послідовників — Аверроеса (1126—1198) і Авіценни (980—1037). Арабська та Візантійська філософія стали перехідною ланкою від античної до західноєвропейської культури XIII—XV ст. У східній частині Римської імперії — Візантії — перехід до феодалізму відбувався поступово, без різкого розриву з античною традицією. Тут зберіглося багато творів античних мислителів. Саме з Візантії бере початок філософська думка всіх народів православного світу (Вірменії, Грузії, Київської Русі). Пожвавлення міського життя в XII ст. на арабському Сході зумовило розквіт арабської філософії, яка засвоїла античну традицію. Схід у цей час значно випереджав Захід у культурному розвитку, а східна філософія помітно вплинула на розвиток західноєвропейської філософської думки. Схоластика, особливо її розвинута форма — томізм, практично вирівнює в значущості **віру й розум**. На думку її прихильників, знання, яке досягається в акті віри, можна передати розумом. У підвищенні статусу розуму в схоластиці порівняно з патристикою полягає суттєва відмінність католицизму від православ'я, які розійшлись у XII ст. Католицька

теорія сформувалась на основі більш раціональної схоластики, а у православ'ї домінує авторитарна традиція патристики. Цим певною мірою зумовлено і те, що наука сформувалась саме в Західній Європі.

Переїнявши вчення Аристотеля про активну форму і пасивну матерію, Фома Аквінський виділяє чотири ступені буття:

- «царство мінералів», де форма є лише зовнішньою визначеністю речей;
- «рослинне царство», де форма виступає як рослинна душа;
- тваринне царство і, відповідно, тваринна душа;
- людина і розумна безсмертна душа.

Форма як організуючий принцип по-різному формує матерію на цих рівнях - від зовнішньої форми до розумної душі, яка існує окремо від тіла і яка є безсмертною на відміну від рослинної і тваринної душі. Церква високо оцінила вчення Фоми Аквінського. Він, як і Августин, був канонізований як святий. У ХІХ ст. його вчення було поновлене католицькою церквою (**неотомізм**) і проголошено офіційною філософією Ватикану.

Суттєве значення для подальшого розвитку європейської філософії мала дискусія між номіналістами і реалістами, яка тривала в схоластиці протягом кількох століть. Центральна проблема дискусії — природа загальних понять. Ця проблема споріднена з проблемою співвідношення загального і одиничного, що хвилювала давньогрецьких філософів, але їй властиве дещо інше смислове забарвлення.

Реалізм (лат. *realis* — суттєвий, дійсний) — філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (**універсалії**) існують реально як сутності речей. Реалісти - **Ансельм Кентерберійський** (1033—1109), **Фома Аквінський** - вважали, що людина осягає ці сутності в поняттях розуму. Отже, універсаліям спершу надавався статус реального буття — сутності речей, а вже відтак — загального поняття розуму.

Номіналізм (лат. *nomen* - ім'я) - філософське вчення, що заперечує онтологічне значення **універсалій** (загальних понять), стверджуючи, що універсали існують не в дійсності, а тільки в мисленні, уявно. Номіналісти - **Вільям Оккам** (1300-1349), **Жан Буридан** (1300-1350) - вважали, що речі одиничні, не приховують ніяких універсалій. Загальні поняття є тільки **назвами** одиничного, вони - творіння людського розуму. Така відмінність у співвідношенні одиничного і загального в світі речей передбачала різні тлумачення способу їх творення. **Реалісти** - прихильники **платонівсько-аристотелівської традиції**, для якої Бог є передусім розумом — вважали, що ідеї (загальне) як думки Бога передують творінню (є своєрідним планом творіння) і в самому творінні, в

речах складають їх сутність. Усе це зумовлює ланцюжок: ідея, що існує в Бога, - сутність речі - ідея в розумі людини. Ієрархічна побудова суцього, що постала в концепції Аквінського, зумовлена різним способом втілення ідеї - форми. Номіналісти щодо розуміння Бога схилились до біблійної традиції, яка тлумачить його як вищу волю. На їх думку, Бог творить речі за своєю волею, вони не є втіленням ідей. Речі одиничні. Це є підставою для заперечення принципу ієрархічності побудови світу. Обидві концепції по-різному інтерпретують і пізнання. Для реалістів пізнання — осягнення розумом сутності, розкриття її через умоспостереження (зародки майбутнього раціоналізму). Для номіналістів пізнання є чуттєвим пізнанням одиничних речей. Саме це спрямувало їх увагу до досвіду, фактів, дало поштовх для емпіричного напрямку у філософії Нового часу.

3.

Період XV—XVI ст. прийнято називати **епохою Відродження**. Соціально-економічною суттю цієї епохи є зародження капіталізму. В містах Італії, які відродилися як торгово-ремісничі нащадки Римської імперії, зароджується мануфактура, формуються торгові центри загальноєвропейського значення. Історична особливість цієї епохи зумовлена зародженням капіталізму та розкріпаченням (частковим) особи містянина. Середньовіччя не знало соціальної особи. То був період станового суспільства, навіть ремесла і торгівля мали становий характер (цехи, гільдії). Однак, християнство як релігія формувало духовну, «внутрішню» особу, здатну до вибору між добром і злом, яка відчуває відповідальність за свій вибір. Але ця «внутрішня», духовна особа належала людині традиційного, всебічно формалізованого суспільства. Якщо з економічного боку епоха Відродження була початком формування **ринкової економіки, капіталізму**, то із соціологічного — вона стала епохою формування вільної у своїх прагненнях творчої особистості. Сама назва епохи походить від переконання її творців у тому, що вони відроджують культуру античності.

Відродження — це епоха розквіту художньої культури, зародження **гуманізму** як світської культури, епоха **реформації** та **контрреформації**, заміни **геоцентричної системи геліоцентричною**, епоха **великих географічних відкриттів**. Розквіт художньої культури (Данте Аліг'єрі (1265—1321), Леонардо да Вінчі (1452—1519), Буонарроті Мікеланджело (1475—1564)) набув небувалого розмаху, перетворивши мистецтво на центр духовного життя.

Якщо в середньовіччі стрижнем духовного життя була релігія, то в епоху Відродження релігія, церква перебували під відчутним впливом мистецтва, і навіть глави церкви схилилися перед художниками. Непросто знайти пояснення цьому феномену. Ймовірно, він зумовлений тим, що саме в мистецтві

відкрились перші можливості для реалізації духовної енергії пробудженої особи. А можливо, й тим, що в мистецтві Відродження вперше гармонійно поєдналось тіло, з якого було знято печать гріховності, і душа, принцип духовності. В епоху Відродження зароджується «світська» гуманітарна, тобто людська (про людей і для людей), наука на відміну від «божественного знання», яке панувало в середньовічних університетах. Термін «гуманізм» спершу означав світське знання, і великі гуманісти епохи Відродження (Франческо Петрарка (1304—1374), Еразм Роттердамський (1466/69—1536)) були гуманістами саме в цьому значенні слова. При дворах феодалів і монархів активно працювали перекладачі; літераторам і філософам сприяла світська влада. Посилення світської влади, яка протягом всього середньовіччя вела боротьбу за верховенство з владою духовною (церквою), значною мірою зумовило зародження світської науки. Суперечки світської та духовної влади сприяли звільненню філософів від абсолютного впливу релігії. В цей період набула поширення **концепція двох істин** — релігійної та філософської. Релігійна, вважалось, дана Богом через Біблію як одкровення, філософська є знанням, отриманим на основі вивчення природи - божого творіння. Ці відмінні за формою істини повинні збігатися за змістом. Завдяки концепції двох істин філософія набула відносної незалежності від релігії.

Новаторський дух цієї епохи виявився і в сфері релігії. Саме в цей час виникла і поширилася **реформація** — релігійне оновлення, спрямоване проти офіційної церкви. Воно вимагало спрощення релігійних обрядів, заперечувало роль церковних ієрархів як посередників між людиною і Богом, відкидало монашество як релігійний інститут. Суть реформації, з **економічного боку**, за словами К. Маркса, полягає у здешевленні церкви. Буржуазія, яка набувала в той час ролі головної рушійної сили економічного прогресу, накопичувала гроші і не хотіла витратити здобуте на розкішне життя вищих церковних ієрархів. З **психологічного боку**, реформація — це поглиблення духовного життя, перенесення ваги із зовнішнього контролю офіційної церкви за віруючим на контроль внутрішній, особистістний. **Протестантизм** (реформаторство) можна розглядати і як реакцію на «безмежність», «відкріпленість» (в тому числі й від певних моральних норм) особи епохи Відродження. Вірогідно, цим зумовлена жорсткість моральних норм у протестантів. Німецький мислитель Макс Вебер вважав, що протестантизм відіграв вирішальну роль у становленні капіталізму, оскільки творець німецької реформації Мартін Лютер (1483—1546) проголосив працю богоугодною справою та осудив неробство, наголошуючи, що в праці людина подібна до творця всього сущого. Протестантизм засудив пияцтво і розпусту, через які розтринькувались здобутки праці, добробут людини визнав свідченням її богоугодної поведінки. Бідність стала вадою (якщо ти бідний, то ведеш небогоугодне життя), багатство вважалось чеснотою. Цим, на думку Вебера,

пояснюється те, що капіталізм розвинувся в країнах, де переміг протестантизм. Сучасні дослідники погоджуються з тим, що протестантська етика найбільше відповідає духу капіталізму. Натомість православна свідомість за духом ще далека від виправдання багатства, традиційно вважаючи бідність виявом вищої моральності.

Справді революційним щодо усвідомлення місця людини в світі, в системі «людина — природа — Бог» було **геліоцентричне** вчення **Миколи Коперника** (1473—1543). До нього головним вважалось відношення людини і Бога. Земля — центр Всесвіту, людина — вінець творіння. Отже, весь світ Бог створив для людини. Геоцентрична система ґрунтується на біблійній телеології. **Телеологія** (грец. telos — ціль і logos — слово, вчення) — вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, має свою розумну ціль. Все, що відбувається в світі, набуває смислового значення крізь призму відносин людини і Бога. Землетрус, комета та інше — це дії або знаки (попередження) Бога, їх треба тільки уміти розуміти. Саме завдяки цьому в середньовіччі набула такого поширення астрологія. І раптом усе це було піддано сумніву. Земля проголошувалася однією з планет, що обертається навколо Сонця (Коперник), а Сонце однією із зірок, навколо яких є свої планети, ймовірно, заселені розумними істотами — **Джордано Бруно** (1548—1600). Сприйняти все це було непросто. Виходило, що не для людини призначений весь цей нескінченний всесвіт і його не можна інтерпретувати в межах спілкування людини з Богом. То був відчутний удар по телеології. Адже концепція Коперника спонукала осмислювати світ крізь призму причинності (чому), а не доцільності (для чого). Світ у ній набував рис об'єктивності, незалежності від волі та бажань людини. Значно меншим стало значення астрології та інших псевдонаук, хоча і **Коперник**, і **Галілео Галілей** (1564—1642), і **Йоганн Кеплер** (1571—1630) не відмовлялися від складання гороскопів. Геліоцентрична система змінила і уявлення про Бога. Він все більше мислився як всесвітній розум (**деїзм**), а не Бог, який на кожному кроці турбується про людину (**теїзм**). Реакція церкви на геліоцентричну систему була особливо агресивною, бо вона відчула, яка загроза світоглядним засадам коріниться у вченні Коперника.

У той час коли астрономія розширила межі Всесвіту до безкінечності, великі географічні відкриття, зроблені мандрівниками-мореплавцями, дали емпіричне підтвердження того, що Земля є сферою. Хоча вчені з часів античності висловлювали цей здогад, практичне підтвердження його мало непересічне значення. Інтелектуальні обрії європейців значно розширилися внаслідок розширення обріїв географічних.

Відомий мислитель раннього Відродження — неоплатонік **Микола Кузанський (Кребс)** (1401—1464), який переосмислював ідеї неоплатонізму.

«Єдине», на його думку, охоплює все, воно не має нічого протилежного собі. Звідси парадоксальний, але логічний висновок: «єдине» - тотожне безкінечному. Згідно з цим твердженням одиниця, єдине (мінімум) і безкінечне (максимум) збігаються. Іншими словами, безкінечність можна мислити як єдине, а єдине — як безкінечність. На цій підставі М. Кузанський висловив кілька парадоксів, зокрема про збіжність діаметра і кола на безкінечності, про відсутність відмінності між центром і колом. На безкінечності будь-яка точка стає центром. На місце одиниці, яка у греків була конститутивним принципом суцього (визначала його межу та міру), М. Кузанський ставить безкінечність. Це руйнувало уявлення давніх людей про космос і готувало підґрунтя для ідеї про безкінечність Всесвіту, відсутність в ньому центра, і, отже, для переходу від геоцентризму до геліоцентризму. Ідея збіжності центру, одиниці (Бога) і безкінечності (світу) стала основою пантеїзму. **Пантеїзм** (грец. pan - усе і theis - бог) — філософське і релігійне вчення про присутність Бога у естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі, або, навпаки, природи у Богові. Пантеїсти вважали, що Бог і природа єдині, Бог мовби розлитий у природі. Завдяки пантеїзму відбувається реабілітація природи, яку перестають вважати гріховною. Це певною мірою стосується як зовнішньої природи, так і тіла людини. Ідеї пантеїзму поділяли і деякі мислителі Відродження, зокрема, дотримувався її знаменитий швейцарський лікар і алхімік **Теофраст Парацельс** (1493—1541), який висунув здогад, що людське тіло — це хімічна система. Відомим пантеїстом Відродження був італійський мислитель **Джордано Бруно**, який, поділяючи думки Кузанського про збіжність протилежностей, поєднав їх з геліоцентричним вченням Коперника. Дж. Бруно стверджував, що космос і божество безкінечні, вони єдині. Природа — це «Бог в речах». Здатність мислити, відчувати притаманна всім речам природи (**гілозоїзм**). Завдяки пантеїзму долається дуалізм матерії та форми, який був притаманний платонівсько-аристотелівській традиції. Матерія не просто матеріал, який отримує активність через набуту зовні форму, вона сама по собі (завдяки божественній суті) активна. Починаючи з Бруно, європейська філософія перестала протиставляти матерію та форму як активний і пасивний первні. Матерію вона почала мислити субстанцією, якій притаманний рух і активність.

У боротьбі з реформацією і поширенням нових наукових ідей католицька церква вдалась до **контрреформації**. Був створений орден єзуїтів, який через суди інквізиції намагався зупинити поширення ідей, що, на погляд церкви, суперечили Святому Письму. Чи не вперше в історії людей судили не за моральні злочини, а за наукові ідеї. Католицизм, завдяки притаманному йому раціоналізму, стимулював народження науки, але цей же католицький раціоналізм ставав ворогом науки, коли вона виходила за рамки церковних догм. Жертвою такого гоніння був і Д. Бруно, якого спалили на вогнищі в 1600

р. Вчення М. Кузанського і Дж. Бруно дають підстави для висновків, що в онтології Відродження панували дві ідеї — пантеїзму і безкінечності Всесвіту. В гносеології М. Кузанський запроваджує розмежування між розсудком, побудованим на забороні поєднання суперечливих суджень, на дотриманні правил формальної логіки, і розумом, здатним осягнути збіжність протилежностей (максимуму і мінімуму). Таке розмежування розсудку і розуму знайшло свій подальший розвиток в німецькій класичній філософії (Кант, Гегель).

У розумінні людини мислителі Відродження піднялись до ідеї свободи як вирішального виміру людського існування. На відміну від античності, в якій людина почувалась часткою космосу чи полісу і повинна була жити співмірно з цілим (звідси така увага до категорії міри у греків), італійський філософ **Дж. Пікко делла Мірандола** (1463—1494) проголошує, що людина повинна сама створити свою міру. Пробуджена «духовна особа» Відродження втратила «природну» міру, а соціальної ще не набула. Це відкрило простір для яскравих проявів індивідуалізму в епоху Відродження.

У вченні про суспільство мислителі цієї епохи дійшли до ідеї зумовленості політичних подій матеріальними інтересами людей. Цю думку висловив і розвинув у своїх працях італійський мислитель **Ніколло Макіавеллі** (1469—1527). Він раціоналістично аналізував політичну діяльність, не беручи до уваги моральних критеріїв її оцінки. Підхід у політиці, який ігнорує моральні цінності (аморалізм, віроломство), отримав назву макіавеллізму. В цю ж епоху англійський філософ **Томас Мор** (1478—1535) і італієць **Томазо Кампанелла** (1568—1639) висунули перші соціальні **утопії**, які привабливо змальовували суспільство, побудоване на засадах соціальної рівності та спільної власності. Ці ідеї містили значний гуманістичний заряд, провіщали прихід принципів «братерства, рівності і свободи», під якими пізніше відбувалися буржуазні революції.

Найсуттєвішою особливістю епохи Відродження стало те, що саме в цей час філософія і наука виходять з під патронату релігії, стають світськими знаннями, урізноманітнюються течії, розширюється коло проблем філософії.

Тема 4. Філософія Нового Часу.

1. Наукова революція: її причини, зміст, вплив на філософію.
2. Проблеми онтології і гносеології, їх теоретичне відображення.
3. Філософія доби Просвітництва.

1.

Відрізок часу від опублікування праць М. Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543) до виходу «Математичних засад натуральної філософії» Ісаака Ньютона (1687) називають епохою **наукової революції**. Суть наукової революції визначали наступні риси:

1. Відмежування наукового знання від релігії та філософських вчень минулого. Релігія, стверджує один з творців нової науки Г. Галілей, вчить, як потрапити на небо, а не як воно влаштоване, бо це є справою науки. Галілей рішуче заперечував авторитет Аристотеля для розбудови нової науки. З часом наука поступово ставала самостійною сферою професійної діяльності й особливим типом знання.

2. Піднесення досвіду до рангу експерименту. Першим почав регулярно вдаватися до експерименту Галілей. На відміну від простого спостереження експеримент є активним втручанням у природу, яке можуть повторювати безліч разів різні люди. Дані, отримані під час експерименту, не є випадковими, вони — наукові факти. Експеримент пов'язує ідею, що виникла під час логічних міркувань, з чуттєвим досвідом, внаслідок чого він або стверджує, або заперечує цю ідею. Експеримент передбачає застосування інструментів, що зближувало науку і техніку, ремісника і вченого.

3. Проголошення математики мовою науки. Галілей, Кеплер, інші вчені були неоплатоніками та піфагорійцями. Вони вірили, що Бог творив світ на основі математичної гармонії. Галілей розмежував об'єктивні та суб'єктивні якості речей. Розмір, форма, місце, рух, час — все, що можна кількісно виміряти, — є об'єктивними якостями, а запах, звук, колір — суб'єктивними, які не здатні існувати самі по собі. Об'єктивні якості можна звести до математичних відношень, їх повинна вивчати наука. Застосуванню математики в природознавстві сприяло і вчення Галілея про «ідеальні фізичні тіла» (абсолютну пустоту, абсолютну круглість), властивості яких легко математи-зуються.

4. Виокремлення проблеми методу в самостійну сферу знання, що свідчить про зрілість науки. Вчені почали цікавитися не тільки знанням про природу, але й знанням про саме знання. Формування науки як самостійної сфери логічно доказового і емпірично підтвердженого знання мало вирішальний вплив на подальший розвиток філософії. Почала втрачати позиції філософія, яка вибудовувалась на правдоподібності, ґрунтувалась на буденному досвіді, а то й релігійних догмах. Філософія стала наслідувати науку, чії ідеї сягають за горизонт буденного досвіду. Відтоді при поясненні світу філософія змушена була узгоджувати свої конструкції з науковими концепціями. Більше того, в

раціональному поясненні світу філософія отримала конкурента — науку, якою сама ж і виростила, їй довелося шукати, відмінний від наукового способу бачення світу. У процесі цього пошуку сформувалася метафізика. **Метафізика** (грец. meta — після, через і phesike — природа) - уможливлення вчення про найзагальніші види буття — світ, Бога й душу. Основним поняттям метафізики XVII ст. є субстанція. **Субстанція** — те, що існує само із себе, тобто абсолютне (нестворене і незнищене), самодетерміноване (самозумовлене). Вона визначає все суще, лежить в основі сущого, породжує його. В середньовічній філософії єдиною субстанцією визнавався Бог, у Новий час завдяки науці поступово почали вважати субстанцією природу. Принцип інерції (Ісаак Ньютон — 1643— 1727), закон збереження імпульсу (Декарт), збереження речовини (Антуан Лавуазьє — 1743—1794) відкрили можливість і природу розглядати з позиції збереження, незнищеності.

Метафізика була першою спробою філософії Нового часу розмежуватись з наукою у пізнанні світу. Наука пізнавала його на основі встановлення емпіричних фактів та їх теоретичного узагальнення. Метафізика теоретично моделювала світ на основі уможливленого знання (через поняття субстанції та її атрибутів - невід'ємних властивостей). Часто вони перетиналися в доробку одних і тих самих мислителів (Декарт, Ляйбниц), але іноді вступали в суперечність. Звідси і вислів Ньютона: «Фізико, остерігайся метафізики!» Але й у фізиці Ньютона не обійшлося без «метафізичних» допущень (такими виявились, зокрема, поняття абсолютного часу і простору). Суперечність природознавства і метафізики стала особливо очевидною в епоху Просвітництва (XVIII ст.), коли більшість філософів виступила проти метафізики. І все-таки чільне місце у філософії XVII ст. посідала не метафізика, а **гносеологія**. Для підтвердження достатньо навести назви провідних праць мислителів, які започаткували основні напрями розвитку філософії того періоду — «**Новий органон**» (органон-метод) **Френсіса Бекона** і «**Роздуми про метод**» **Р. Декарта**. Сама гносеологія під впливом розвитку науки також якісно змінилася. Тепер вона стала перейматися не пізнанням взагалі, як це було в попередній філософії, а суто науковим пізнанням. (На означення теорії наукового пізнання іноді вживають термін **епістемологія**). Філософи мали намір пояснити механізм формування загальнозначущих наукових істин (законів науки) і розробити метод ефективного та економного відкриття цих істин.

Поява науки нового типу зумовила і докорінне переосмислення відношення людини до світу. В буденному знанні і в релігійному світогляді доводиться мати справу з речами, смисли яких формуються на основі їх функцій. Вода тамує спрагу, сонце посилає світло, дерево є будівельним матеріалом або паливом тощо. На рівні буденного досвіду речі сприймаються суб'єктивно — під кутом зору практичної доцільності: для чого вони, яку роль вони

виконують. Звідси походить їх «смысл», «значення». І в релігії явища природи, будучи зведеними до засобів спілкування людини і Бога, також суб'єктивні, позбавлені самостійності, самодостатності.

Наука натомість формує відношення до світу як до чогось самосуцього, позбавленого людських ознак чи характеристик. Вода втрачає своє «олюднене» значення, та постає як рідина з певними хімічними та фізичними властивостями. Завдяки науці світ перетворився на **об'єкт**. Сприймання суцього як об'єкта (об'єктивний підхід до суцього) означає «очищення» його від суб'єктивних якостей (**деміфологізація, десакралізація**), прийняття його як незалежної від суб'єкта реальності. Це стає можливим за умови, коли річ визначається через річ, через експеримент, коли суб'єкт виключається із взаємодії речей. Це намагання «очистити» об'єкт від суб'єктивних «домішок» буде супроводжувати філософію впродовж всього Нового часу. Перетворення речей на об'єкт відбувається паралельно з перетворенням цих же речей на об'єкти технологічних маніпуляцій у промисловості. Якщо в попередні епохи вважалось, що світ складається з тіл, з певних цілостей, з якими людина рахувалась як з творіннями Бога, то за Нового часу світ постає як речовина, маса, енергія, як матерія, те, чим можна маніпулювати. Перетворення світу на **об'єкт пізнання** діалектично пов'язане з перетворенням людини на **суб'єкт пізнання**. У філософії Нового часу внаслідок розвитку середньовічної концепції внутрішньої «духовної особи» виникає поняття «**свідомість**» (Декарт), якій приписують насамперед гносеологічні, тобто пізнавальні властивості. **Свідомість** як щось принципово відмінне від зовнішнього світу (об'єкта) і **постає суб'єктом пізнання**. При цьому, подібно до того як об'єкт «очищувався» від суб'єктивних домішок, так і свідомість філософи намагались «очистити» від усього, що може викривити процес пізнання — від вірувань, авторитетів, неперевіраних думок, недостовірних фактів.

2.

У філософії Нового часу, насамперед у гносеології, але не тільки в ній, намітилося кілька протилежних течій і підходів, суперництво і взаємодія яких визначили основні риси та закономірності її розвитку. Визначальними протилежними напрямками у філософії цього періоду були **емпіризм** і **раціоналізм**. Вони сформувались у гносеології при намаганні з'ясувати, яка з двох здатностей пізнання — чуттєвість чи розум — відіграє вирішальну роль у формуванні наукового істинного знання. Саме при вирішенні цього питання сформувалися **емпіризм (Ф. Бекон)** та **раціоналізм (Р. Декарт)**.

Емпіризм (грец.-досвід) — філософський напрям, який основою пізнання вважає **чуттєвий досвід** (емпірію). Представники цього методу вважали, що відчуття, чуттєвий досвід відіграють вирішальну роль у пізнанні, що вони є єдиним джерелом достовірних знань про світ.

Раціоналізм (лат. *rationalis* - розумний) — філософський напрям, який визнає центральну роль в пізнанні **розуму, мислення**. Його прихильники пов'язували розум людини із загальним світовим, божественним мисленням, та схилились до висновку про суто теоретичний характер істинного знання.

Історичні корені емпіризму та раціоналізму сягають протистояння номіналізму і реалізму в середньовічній філософії, їх споріднює трактування природи ідей, всезагального. Протистояння емпіриків і раціоналістів позначилося на філософії XVII—XVIII ст. У першому наближенні воно було подолано Кантом, але, хоч і не в такій гострій формі, це протистояння наявне і в сучасній філософії.

Не менш принциповим у філософії Нового часу було протистояння **матеріалізму** та **ідеалізму**. Ці протилежні течії існували з часів античності, але тепер вони набули чіткішої визначеності завдяки поняттю **субстанції**. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, природу, а ідеалісти — Бога, душу. Під впливом розвитку науки, яка перетворила світ на самостійний об'єкт, у філософії XVII ст. утворюються проміжні між матеріалізмом та ідеалізмом світоглядні форми — деїзм, дуалізм, пантеїзм. **Деїзм** стверджував, що Бог створив світ, дав йому перший поштовх і далі не втручається в його справи. Деїсти визнавали самостійність природи, вважали її мовби другою субстанцією. **Дуалізм** виходив з визнання співіснування двох субстанцій — духовної та матеріальної. В пантеїзмі ці дві субстанції виступали як щось єдине, світ поставав водночас природою і Богом. У дійсній формі **матеріалізм** розвивався у Великобританії (Френсіс Бекон, Томас Гоббс (1588—1679)), Джон Локк (1632—1704), пізніше — Джон Толанд (1670—1722) — у Франції матеріалізм у формі епікуреїзму відновив П'єр Гассенді (1592—1655). **Матеріалізм** під впливом розвитку **механіки** набув механістичних рис. Найвищої форми механістичний матеріалізм досяг у французькому **Просвітництві** XVIII ст. **Ідеалізм** у суб'єктивному варіанті розвивали емпірики англійські філософи Джон Берклі (1684—1753) та Девід Юм (1711—1776), в об'єктивному — раціоналісти Рене Декарт (1596—1650) і Готфрід-Вільгельм Ляйбніц (1646—1716).

Крім означених, у Новий час на основі гносеологічного протиставлення суб'єкта й об'єкта формується протилежність **натуралізму (об'єктивізму)** і **суб'єктивізму**. **Натуралізм** (лат. *naturalis* — природний) — філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого. Натуралізм прагне звести суб'єкт (людину) до об'єкта (природи), пояснити людину законами і категоріями, які створені для пояснення природи (натури). У процесі свого розвитку натуралізм набував різних форм. Зокрема, в Новий час під впливом розвитку механіки поширився механістичний різновид натуралізму, який намагався пояснити всі явища природи, в тому числі

людину, на основі законів механіки. Натуралізм поставав у формі **фізикалізму**, **біологізму**, **кібернетизму** (спроба пояснити свідомість людини як різновид кібернетичної машини). На шляху натуралістичного тлумачення людини нерозв'язаною стає проблема свободи, яку неможливо витлумачити в межах натуралістичного світогляду. Механіцизм був притаманний фізиці Декарта, світогляду Гоббса, але особливого поширення він набув у працях французьких матеріалістів XVIII ст.

Суб'єктивізм (лат. *subjectivus* — підметовий) — філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Ця традиція зверталася до форм діяльності суб'єкта (свідомості), в яких «конституювався» (формувався як предмет свідомості) об'єкт. Вона заперечувала реальне існування речей, пояснювала процес пізнання як процес «творення» об'єктів. Елементи суб'єктивізму притаманні вченню про свідомість Декарта, але в розгорнутому вигляді суб'єктивізм постав у філософії **Берклі** та **Юма**, пізніше **Канта**. В історії філософії було декілька спроб подолати цю протилежність. Гегель і Маркс намагалися зробити це на основі діяльності, практики, яка, на їхню думку, знімає протилежність суб'єктивного і об'єктивного, однак така протилежність існує і в сучасній філософії.

У філософії XVII ст. намітилось особливо важливе для її подальшого розвитку протистояння **раціоналізму** та **ірраціоналізму**. Йдеться про протилежні тлумачення того, наскільки підвладна природа пізнанню розумом. Раціоналізм у цьому протистоянні об'єднував філософів, в тому числі й емпіриків, які вірили у всемогутність раціонального наукового пізнання. **Ірраціоналізм**, найпомітнішим представником якого був відомий вчений та філософ **Блез Паскаль** (1623— 1662), обмежував наукове пізнання на користь релігії. Пізніше, в XIX ст., ірраціоналісти протиставляли розумові віру, волю, інстинкти.

3.

Просвітництво є актом самоусвідомлення Європою Нового часу самої себе як самобутнього духовного утворення. В період Середньовіччя Європа жила в іудейсько – християнських (релігійних) ідейних координатах. В епоху Відродження вона ідеалізувала античність. В обох випадках Європа жила за ідеалами, зразками, заданими іншими народами та культурами. Сучасна Європа, яка дала людству такі побудовані на засадах розуму цінності, як емпірична наука і демократична держава, починається з епохи Просвітництва. Теоретичною передумовою Просвітництва можна вважати філософію XVII ст., зокрема Декарта з його настановою на розум і механістичним світоглядом, ідеї Локка (орієнтація на досвід, теорія природних прав людини), а також механіку Ньютона як перший історичний зразок наукової теорії.

Найбільшого розвитку Просвітництво набуло у Франції. Саме тут в атмосфері кризи інститутів феодалізму напередодні буржуазної революції ідеї просвітників охопили широкі кола освічених людей. Ідейним рупором і духовним центром Просвітництва стала знаменита **Енциклопедія**, яку з 1751 по 1772 рік видавали французькі просвітники, спочатку **Жан Даламбер** (1717—1783), а відтак **Дені Дідро** (1713—1784). Думки просвітників поширювалися не тільки в теоретичних дослідженнях, вони пропагувалися в памфлетах, дискутувалися в салонах. Найвідоміші французькі просвітники — філософи-деїсти **Франсуа Вольтер** (1694—1778), **Етьєн Кондільяк** (1714—1780), **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689—1755), **Жан-Жак Руссо** (1712—1778) і представники матеріалізму **Дені Дідро**, **Жульєн Ламетрі** (1709—1751), **Клод Гельвецій** (1715—1771), **Поль Гольбах** (1723—1789) та ін. В Англії ідеї Просвітництва проповідували **Джон Толанд**, **Антоні Шефтсбері** (1671—1713), **Джон Коллінз** (1676—1729), **Бернард Мандевіль** (1670—1733) та ін. У Німеччині представниками Просвітництва були **Християн Вольф** (1679—1759), **Александр Баумгартен** (1714—1762), **Готгольд Лессінг** (1729—1781) та ін.

Просвітники піднесли розум до вищого ідеалу епохи. Щодо цього вони є спадкоємцями ідей раціоналізму Декарта і Ляйбніца. Однак вони тлумачать розум дещо інакше, ніж їх попередники. Якщо для Декарта і його послідовників розум — це пасивне вмістилище вічних ідей (спільних для людини і Бога), то в просвітників розум набуває рис активності, постає як прагнення до істини, знаряддя перетворення буття. Розум, який раніше вважався пасивним знаряддям пізнання наявного буття (природного та соціального), просвітники мислили як знаряддя перетворення буття. У просвітників розум сприймає буття в перспективі його перетворення. Звідси дух реформаторства, який охопив широкі кола освічених людей, віра в те, що за допомогою науки і розумних законів можна перебудувати світ. Цей дух проник навіть в палаци монархів, породив моду на монархів-просвітників. Існує ще одна відмінність у підході до розуму між просвітниками і їхніми попередниками. Переймаючи декартівську ідею розуму як абсолютний вихідний принцип, просвітники інтерпретують розум швидше в дусі Локка. Опора на факти, чуттєві дані є необхідною передумовою розуму. Так, Даламбер стверджував, що філософія повинна опиратись на факти, інакше вона перетворюється на химеру. На цьому локківському підході до розуму ґрунтувалася боротьба просвітників з попереднім раціоналізмом як метафізикою, тобто умоглядною філософією, що не має під собою фактів. Взірцем науки вони вважали фізику Ньютона, теорію, що ґрунтувалася на фактах. Кондільяк, наприклад, вважав абстрактні принципи, на яких будувались метафізичні системи, шкідливими і небезпечними. Він виступав проти вживання понять «буття», «субстанція», «сутність», «атрибут», «причина», «свобода», вважаючи їх змістовно пустими.

Критика просвітниками метафізики почасти зумовлена відсутністю у них чіткого розмежування філософії та науки. До філософії ставились вимоги, правомірні швидше до наукового пізнання. Щодо цього просвітники є попередниками **позитивістів** — течії ХІХ ст., що намагалась побудувати філософію за зразком науки. До речі, засновник позитивізму О. Конт (1798—1857) вважав себе продовжувачем ідей енциклопедистів. У поглядах просвітників на світ панував **механістичний світогляд**, заснований на фізиці Ньютона і механіці Декарта. Так, лідер французьких матеріалістів **Дідро** заявляв, що завдяки Ньютону та іншим вченим світ уже більше не є Богом, а машиною з колесами, приводами, пружинами і гирями. Світ — це матерія, що рухається в просторі та часі й має причинні зв'язки. При цьому причинність у межах механіцизму набуває рис фаталізму, заперечення будь-яких випадковостей. Просвітники заперечували телеологію, але не брали до уваги і якісну різноманітність світу. **Ламетрі** навіть людину зводив до машини. Оскільки всі здатності душі, на його думку, залежать тільки від особливостей побудови мозку і всього тіла, то вони повинні ототожнюватись з цією побудовою. Тому людина і є нічим іншим, як високоінтелектуальною машиною (механізмом). **Гольбах**, автор одного з найвидатніших творів матеріалізму «Система природи», заявляв, що людина є творінням природи, вона існує як частина природи і підлягає її законам, від яких не може звільнитись навіть подумки. Він також заперечував відмінність між людиною фізичною та духовною. Вчинки людей, на його думку, не можуть бути вільними. Громадські закони повинні будуватись на «природних законах» людей.

Усе це свідчить, що просвітникам притаманний **механістичний натуралізм** в розумінні світу. Поширений на людину, цей підхід вів до заперечення свободи і до пошуку моральних засад людського буття в природі людини. В соціальній концепції, тобто в розумінні суспільства, просвітники виходили з людини як природної істоти (соціальна робінзонада). Вони вірили в незмінну природу людини, яка складається зі схильностей, інстинктів і чуттєвих потреб. Порізно оцінюючи природу людини (добра вона чи зла), вони схилились до думки про всесилля виховання (ці думки вслід за Локком повторював Гельвецій). Це живило сподівання на розумних правителів і вчителів, які завдяки вихованню нових людей перетворять світ.

З природи людини просвітники виводили **природні права** (права, виведені розумом з природи людини): право на життя, свободу і на приватну власність як основу добробуту. Ці думки, висловлені Локком, набули значного поширення серед французьких мислителів. Вслід за англійськими філософами французькі просвітники (**Руссо**) захищали **концепцію суспільного договору** як джерела походження держави. На їх думку, в природному (додержавному) стані люди постійно воювали між собою. Зіткнення егоїстичних інтересів ставило під загрозу людське існування. Для того щоб подолати це і краще захистити себе

від стихії, люди, зібравшись, уклали договір, згідно з яким частину своїх прав передали державі, щоб та стежила за порядком між ними. Ця концепція пояснювала походження держави без втручання вищих сил. У ній простежувалася думка про те, що народ є джерелом влади, і якщо громадяни мають обов'язки перед державою, то і держава має певні обов'язки перед громадянином, адже контракт є двостороннім.

Один із найвідоміших тогочасних соціальних філософів **Монтеск'є** стверджував про об'єктивність соціальних законів, які породжуються географічними факторами, способом життя народу (землеробство, скотарство, мисливство), релігією тощо. Він надавав великого значення ідеї Локка про **розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову**. Вчення про «**природні права**» людини було покладено в основу концепції демократичної правової держави, проголошеної в американській «Декларації прав...» (1776) і французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789). У них вперше була стверджена правова рівність людей (рівність перед законом незалежно від майнового стану, конфесії, національності, статі), народ проголошувався джерелом влади. Після християнства, яке закріпило моральну рівність людей, проголошення правової рівності було найбільшим досягненням у цивілізаційному поступі.

Тема 5. Німецька класична філософія

1. Філософія І. Канта: трансцендентальний ідеалізм.
2. Система об'єктивного ідеалізму та діалектика Г. Гегеля.
3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха
4. Марксизм: діалектичний та історичний матеріалізм.

Філософів, які належать до **німецької класичної філософії**, споріднює зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта, в онтологічному аспекті — від природи до історії і культури. Відбувається переосмислення і самого суб'єкта. Якщо раніше він мислився як певна духовна субстанція, що пасивно відображала світ, то в німецькій класичній філософії суб'єкт постає як творча діяльність (Кант), як дух, що перебуває в історичному розвитку (Гегель), як людство, яке здійснює історичний поступ на основі практичної діяльності (Маркс). Іншими словами, суб'єкт мислиться як діяльність, яка у філософії після Канта все більше набуває історичного характеру, перетворюється на культуротворчу діяльність, вільне самотворення.

1.

Засновником німецької класичної філософії є **Іммануїл Кант**. Філософія Канта — перехідна ланка між раціоналізмом Просвітництва і романтично-сенсуалістичною філософією XIX ст. Кант, як і просвітники, проймає ідеєю розуму, здатного продукувати абсолютні вічні істини. Але він переосмислює цю ідею: розум трактує не як механічне відображення дійсності (емпірики) чи як послідовне методологічне розгортання вроджених ідей (раціоналісти), а як творця, конструктора дійсності (об'єкта) і знання про неї. На цій основі Кант долає суперечність емпіризму та раціоналізму, що було першим його внеском у розвиток філософської думки. Другий внесок полягає в тому, що Кант теоретично обґрунтував автономію волі людини, непідлеглість моральності зовнішнім чинникам, завдяки чому сфера людської діяльності (культура) була винесена за межі природної детермінації. Після Канта культуру розглядали за межами природи, не прив'язуючи її до природних закономірностей. Природа і культура постають для філософії як дві рівнозначні та незводимі одна до одної сфери.

У творчості Канта виділяють **докритичний** і **критичний** періоди. У **докритичний**, або, як він його називав, **догматичний**, період Кант перебував під впливом філософії Ляйбніца і його послідовника Х. Вольфа. Він був переконаний, що силою розуму можна досягнути закономірності природи, демонструючи це створеною космогонічною гіпотезою і теорією припливів та відпливів. Але ознайомлення з філософією **Юма** збудило Канта (за його словами) від догматичної сплячки. Під **догматизмом** Кант розумів філософську позицію, згідно з якою світ існує таким, яким людина його сприймає, а пізнання є процесом його відображення. Юм, поставивши під сумнів цю позицію, не запропонував нічого взамін. Кант виробив свій підхід до розв'язання цієї проблеми, назвавши його конструктивним критицизмом. Кант, за його словами, здійснив **коперніканський переворот** у філософії, довівши, що потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом). Тобто, джерело всезагальності й необхідності знання він пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. Світ наукового пізнання не є світом самим по собі (догматизм), але він не є також лише відчуттям людини (скептицизм). Світ науки є витвором розуму(моделлю), який сконструював його за певними правилами на основі чуттєвого матеріалу, отриманого від **речей у собі**. Ці **речі в собі (ноумени)** для людини принципово не досяжні. Вони можуть бути сприйняті лише через суб'єктивні форми **споглядання** і **мислення**, тобто як **явища (феномени)**. Світ наукового пізнання (сфера феноменів) є результатом синтезу (поєднання) суб'єктивних **ап'юріорних** (незалежних від досвіду) форм і чуттєвого (**апостеріорного**) хаотичного матеріалу, джерелом якого є речі в собі. Ап'юріорні форми Канта — це не «вроджені ідеї» Декарта. Вони позбавлені змістовності, а

постають як певна здатність, певні правила (схеми) формування емпіричного матеріалу (нагадує **архетипи** Юнга).

Завдяки такому підходу Кант подолав розбіжність емпіриків і раціоналістів. Він погоджувався з емпіриками в тому, що все знання можливе лише на основі досвіду, але не приймав їх твердження, що розум є **чистою дошкою**. Водночас він приймав концепцію розуму раціоналістів, але цей розум, на його думку, містить не «**вроджені ідеї**», а апіорні форми, які без досвіду не здатні породжувати знання. Світ **ноуменів** і **феноменів** Канта можна уявити, прийнявши аналогію пізнання і виробництва. Припустимо, що людина все життя прожила на заводі й не бачила світу, який існує зовні. Вона має справу лише з матеріалом, який поступає ззовні, і знаряддями праці (формами), які обробляють цей матеріал. Для неї світ — це створені й упорядковані її працею на території заводу предмети. Чи може вона на основі матеріалу, знарядь праці та продуктів своєї діяльності сказати, який світ за межами виробництва (сфера ноуменів), як він упорядкований? Достатніх підстав для цього людина не має. Так, за Кантом, відбувається і з пізнанням. Людина має справу лише з конститутованим свідомістю світом. А світ сам по собі їй невідомий.

Оскільки, за Кантом, розум конституював світ, даний у науковому досвіді, то й джерело всезагального і необхідного знання слід шукати не в цьому конститутованому світі (сфері досвіду), а в правилах, апіорних формах його конституювання — не в об'єкті, а в суб'єкті. В цьому він і вбачав суть свого перевороту в філософії. Розум, який Кант досліджував, він називав «**чистим**», або «**трансцендентальним**» (потойбічним щодо емпіричного суб'єкта). Це розум як сукупність певних апіорних форм, які притаманні будь-якому емпіричному індивідуальному розуму. А світ **речей у собі**, те, що виходить за межі досвіду, він називав «**трансцендентним**» (потойбічним до емпіричного об'єкта). Приймавши таку концепцію розуму, Кант намагався відповісти на питання, як у процесі пізнання отримуються всезагальні наукові істини математики, природознавства і метафізики — в трьох визнаних на той час сферах знання. Шукаючи відповідь, Кант поділяв наукові судження (мовні вислови, в яких фіксуються думки) на аналітичні та синтетичні. В **аналітичних судженнях** на зразок «всі тіла протяжні» зміст суб'єкта судження («тіла») і предиката («протяжні») збігається, оскільки поняття «тіло» охоплює і поняття «протяжність» (непротяжні тіла не існують і немає нетілесної протяжності). Такі судження не потребують підтвердження досвідом. Вони є тавтологічними (не дають приросту знання) і малоцінними в науці. **Синтетичні судження** поєднують різні за змістом поняття. Вони бувають **апостеріорними** (заснованими на досвіді типу «вода кипить при 100 °C»). Їх зміст вірогідний, і вони не можуть відігравати вирішальну роль у науці. Але в науці існують і синтетичні апіорні судження на зразок «пряма найкоротша». Ці судження не виводяться з досвіду, але дають нове знання. Разом з тим вони

як аксіоми є фундаментом науки. Тому в основній своїй праці «Критика чистого розуму» Кант ставить запитання: як можливі синтетичні апріорні судження в математиці, природознавстві та метафізиці (філософії)? Відповідаючи на них, філософ розрізняє три здатності людини: **чуттєве споглядання, розсудок і розум.**

У **чуттєвому спогляданні**, на думку Канта, матеріал від речей в собі впорядковується такими апріорними формами споглядання, як простір і час. Отже, простір є не формою самих речей, а суб'єктивним способом упорядкування чуттєвого матеріалу. За висловом англійського філософа Бертрана Рассела (1872—1970), простір у Канта — це щось на зразок окулярів, крізь які все набуває просторового вигляду. І, на думку Канта, математика як наука можлива саме завдяки цим чистим формам споглядання. Зокрема, геометрія можлива лише завдяки здатності людини уявити чистий простір і в цьому просторі оперувати ідеальними фігурами. Якби геометрія оперувала в реальному просторі з реальними фігурами, сума кутів трикутника ніколи б не дорівнювала 180° . Отже, математичне знання, за Кантом, виводиться не на основі споглядання явищ, а на основі апріорних форм простору і часу, які лежать в основі чуттєвого упорядкування (конструювання) цих явищ.

Природознавство можливе завдяки діяльності розсудку, яка поєднує його апріорні форми і чуттєве сприймання. Такими формами розсудку Кант вважає кількість, якість, відношення (субстанція, причинність, взаємодія), можливість, необхідність, випадковість. Кожна з цих категорій породжує менш загальні поняття. Всі вони без сприймання є пустими, а сприймання без понять сліпими. Чуттєві сприймання є індивідуальними і суб'єктивними, а щоб перетворитись на всезагальний науковий досвід, вони повинні поєднатися з апріорними формами розсудку. Це упорядкування чуттєвих сприймань формами розсудку й утворює сферу досвіду, фактів, яка є предметом вивчення науки. Кант стверджував, що розсудок не черпає свої закони з природи, їх він приписує природі. Це слід розуміти так: розсудок накинув певну категоріальну схему на чуттєві сприймання, упорядкував їх за цією схемою зробив його всезагальним досвідом і тепер цей, побудований за правилами розсудку, світ досвіду стає предметом вивчення науки. Розсудок знаходить у світі те, що попередньо вклав у нього. Іншими словами, відповідність досвіду й істин природознавства ґрунтується на тому, що вони конституювані одними й тими ж формами. Отже, і математика, і природознавство як науки можливі завдяки суб'єктивним апріорним формам споглядання і розсудку. А оскільки ці форми загальнолюдські (єдино можливі для людини), то істини математики і природознавства вічні. Іншими словами, Кант вважав, що геометрія Евкліда і фізика Ньютона є вічним і незмінним знанням, адже в основі їх лежать притаманні людині апріорні правила впорядкування чуттєвого матеріалу, а інших правил вона уявити не може. Тому наука може тільки поширювати

причинні зв'язки чи урізноманітнювати фігури в просторі, а виходу на інше розуміння причинності й просторовості (можливість науки іншого типу, наприклад неевклідової геометрії та неньютонівської фізики) Кант не допускав. У цьому він є спадкоємцем Просвітництва з його вірою у вічні істини розуму. Відповідаючи на питання, чи можлива метафізика як наука, Кант звертався до аналізу розуму — третьої пізнавальної здатності людини. Розсудок, за Кантом, кінцевий, його істини обмежені наявним чи можливим чуттєвим досвідом. Але людина не хоче змиритись з цією обмеженістю. Вона намагається застосувати розсудок за межами чуттєвого досвіду, вивести його за кінцеве. Наприклад, у досвіді людині дана тільки обмежена частина світу, про яку вона може судити строго науково. Але ж людина прагне висловлюватися про світ загалом, тобто про те, що виходить за межі досвіду. Такою здатністю — виходити за горизонти можливого досвіду — володіє розум. Подібно до того як споглядання має чисті форми (простір і час), розсудок апіорні категорії (кількість, якість, причинність та ін.), розум має апіорні ідеї. Це — ідеї душі, світу і Бога, тобто основні ідеї, які аналізує метафізика. Досліджуючи пізнавальну функцію ідей розуму, Кант доводить, що логічні побудови, які метафізика намагається звести на їх основі (за відсутності контролю чуттєвого досвіду) є проблематичними. Наприклад, спроба перейти від ідеї Бога до його реального існування ґрунтується на логічних помилках. Кант, зокрема, спростовує онтологічне доведення буття Бога. Необґрунтований також, на його думку, перехід від ідеї душі до душі як субстанції. Найбільше розчарування приносить ідея світу. Спроба метафізики мислити світ в цілому призводить до логічних суперечностей. Так, можна без логічних помилок довести, що світ кінцевий в просторі й часі, і що він безкінечний; що він ділиться до безкінечності й що є неподільні частки; що світ строго детермінований і що в ньому є свобода. Ці необхідні суперечності (Кант називає їх **антиноміями**) є свідченням того, що розум тут безплідний, що він вийшов за межі своїх можливостей. Тому діалектика, яка вивчає ідеї розуму, за Кантом, є вченням про необхідні, але безплідні суперечності. Згодом Гегель по-своєму переосмислить ці думки Канта. Ідеям розуму Кант відводить тільки регулятивну функцію. Вони не можуть конструювати об'єкт, бо такий об'єкт виходить за сферу феноменів, досвіду, але можуть синтезувати наявне знання в систему. Скажімо, ідея душі синтезує, зводить у єдність все знання про психіку. Тому метафізика як наука, яка б по-своєму сконструювала об'єкт і вивчала його на взірці математики чи природознавства, неможлива. Філософія не є наукою. З чого, до речі, не випливає, що Кант заперечував метафізику. Ні, метафізика можлива і необхідна як вища мудрість, але вона не вибудовується на засадах вічних, істин за прикладом математики чи природознавства. Отже, Кант відмежував філософію і наукове знання за принципами їх побудови. Крім теоретичного, Кант визнавав у людині й практичний розум, дослідженню якого

присвячена «Критика практичного розуму». **Практичний розум** є розумною волею, спрямованою на оволодіння реальністю. Якщо **теоретичний розум** має справу з явищами (з конститутованим ним світом), то практичний стосується сфери ноуменів (речей у собі, Бога і душі). Заслуга Канта полягає в тому, що він поставив практичний розум вище теоретичного. Знання, на його думку, має цінність тоді, коли воно служить вищій цінності - благу людини. Само по собі воно не є благом. У цьому Кант відходив від просвітників, які були схильні в розумі (знанні як такому) вбачати моральну цінність. Практичний розум у Канта керує всіма практичними вчинками людини, в тому числі й моральними. Він виходив з того, що **людська воля автономна**, тобто вона сама собі задає закони своєї діяльності. Воля в своїй дії не залежна ні від зовнішніх чинників, ні від внутрішніх імпульсів людини. На цьому розумінні свободи волі Кант вибудував свою концепцію моралі. В основі морального вчинку, який принципово не повинен переслідувати корисливої мети, лежить **категоричний імператив**, тобто всезагальне веління. Його Кант формулює так: «Вчиняй так, щоб максима (правило) твоєї волі завжди могла стати принципом для всезагального законодавства». Іншими словами, співмірною принцип свого морального вчинку зі всезагальним благом, вчиняй так, як ти хочеш, щоб вчиняли щодо тебе. Приймаючи принцип свободи волі, Кант вимагав ставлення до людини як до мети, як до суцього, яке має ціль у собі, а не як до засобу. Звідси і категоричний імператив може набути форми: не розглядай іншу людину (і самого себе) як засіб, а тільки як мету. Кант - **ригорист** (прихильник суворих правил) у сфері моралі. Моральними є лише ті вчинки, які ґрунтуються на категоричному імперативі, на обов'язку. Якщо людина, наприклад, робить добро іншій людині, тому що їй подобається робити добро, а не тому, що вона повинна це робити, то такі вчинки не є чисто моральними.

2.

Об'єктивний ідеалізм досяг найвищої форми і був узагальнений у філософії **Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля** (1770—1831), який увійшов в історію філософії як творець досконалої **системи ідеалістичної діалектики**. Кант, як відомо, відмовив метафізиці в претензії на науку, оскільки розум, якому даний всезагальний предмет, без чуттєвої достовірності впадає в антиномії. Гегель виходив з принципу **тотожності мислення і буття**, з ідеї, яка зняла протилежність суб'єкта і об'єкта. Філософія, вважав він, повинна мати справу з абсолютним (досконалим) знанням, зі знанням, яке не залежить ні від предмета, ні від свідомості. Але таке абсолютне знання не дане безпосередньо, його необхідно досягти, засвоївши попередні неабсолютні форми. Шлях, який долає свідомість для досягнення абсолютного знання, зображений Гегелем у **«Феноменології духу»**, — першій його зрілій праці. В ній розгорнуто широку панораму формування індивідуальної свідомості - від чуттєвості до понятійного рівня - і подальше збагачення її змістом через подолання

(**присвоєння**) тих форм історико-соціального досвіду (досвід рабства, рицарства, буржуазних відносин) і культурних утворень (моралі, мистецтва, релігії і попередньої філософії), крізь які історично людство (за Гегелем, **абсолютна ідея**) піднімалось до абсолютного знання. Отже, «Феноменологія духу» стверджує наступне:

Процес пізнання розуміється як циклічне повторення **«опредметнення»** свідомості й **«розпредметнення»** (подолання її предметності), як покладання об'єкта і зняття цього покладання (**теза — антитеза — синтез**). Під «опредметненням» Гегель розумів вихід свідомості назовні, набуття нею предметної форми (наприклад, інженер створив машину, митець — твір, робітник — певну річ). Це творіння стає самостійним предметом (об'єктом), який починає жити власним життям. При цьому його життя може вступити в суперечність із задумами творця (техніка породжує непередбачувані проблеми, твір сприймається та розуміється всупереч намірам його автора). Ця несумісність **логіки суб'єкта і логіки існування об'єкта** називається **«відчуженням»**. Отже, **«відчуження»** — це таке відношення суб'єкта і об'єкта, за якого суб'єкт не бачить себе в своєму творінні, відмовляється визнати його своїм. У «Феноменології духу» субстанція виступає як субстанція-суб'єкт. Субстанція — це об'єктивовані, перетворені на щось самостійне форми знання (мистецтво, релігія, філософія та ін.). Але це знання (субстанція) рухається вперед реальними людьми (суб'єктами), які засвоюють готові форми і йдуть далі. В концепції субстанції (суспільного знання) і суб'єкта (свідомості індивіда) Гегель **розвиває ідею єдності суспільно-історичного й індивідуального суб'єкта**, долаючи т. зв. робінзонаду (розгляд суб'єкта як самостійного індивіда) притаманну попередній філософії. Щоправда, ця єдність швидше декларується як загальний принцип, ніж обґрунтовується через конкретні форми. (Проблеми комунікації й інтерсуб'єктивності, які досліджують конкретні форми виходу за межі індивідуального суб'єкта, постали перед філософією лише в ХХ ст.)

«Феноменологія духу» побудована на **принципі історизму**. Філософію XVII—XVIII ст., предметом якої переважно була природа, час і історія, цікавило дотичне. Натомість у XIX ст., коли предметом дослідження стає культура, проблеми історичності (часовості) виходять на передній план. І це зрозуміло, оскільки час не такий важливий для природи, як для культури. Час, історичність є способом існування, постійного самовідтворення культури. Ця думка в розгорнутому вигляді представлена вперше у філософії Гегеля, для якої минуле існує в сучасній свідомості як її структурний елемент, як елемент її логічної розбудови. І тому для розуміння сучасного знання (свідомості) необхідно досліджувати шлях його історичного становлення. Завдяки «Феноменології духу» окрема свідомість піднялася до **абсолютної ідеї**, яка, власне, і є предметом вивчення філософії Гегеля. **Абсолютна ідея** (Бог) у

своєму розвитку долає такі ступені: спочатку вона розгортається у власній стихії — в «чистому» мисленні, відтак переходить у природу, але природа як матеріальне, тілесне не відповідає її суті і вона створює сферу духу, тобто людську культуру, яка перебуває в історичному розвитку. Отже, розвиток ідеї відбувається за діалектичною тріадою — теза (**чисте мислення**), антитеза (**природа**) і синтез (**дух**). Відповідно і **система філософії Гегеля** розпадається на «**Логіку**» як науку про чисте мислення, «**Філософію природи**» і «**Філософію духу**». Згідно з принципом тотожності мислення і буття Гегель оголошує логіку вченням не тільки про мислення, але й про форми буття, оскільки сутністю буття є мислення. Предметом його логіки стають **категорії**. Але категорії у Гегеля - це не апіорні форми розсудку Канта. Вони є загальними поняттями розуму, моментами в розвитку абсолютної ідеї. Розвиток ідеї по східцях (категоріях) — від найбільш абстрактних і однобічних визначень до конкретних і повних — становить зміст логіки. Тобто Гегель намагався розташувати всі найзагальніші поняття в такому порядку, який відповідав би логіці розвитку будь-якого знання. Найзагальнішими вузловими моментами цього порядку є «**буття**», «**сутність**» і «**поняття**». Справді, будь-яке пізнання предмета фіксує насамперед його буття (наприклад, атом є), далі пізнання проникає в його сутність (розкриває закономірності існування атома) і формує поняття (теоретичну модель атома). Тому логіка Гегеля і розпадається на три частини — «**Буття**», «**Сутність**» і «**Поняття**». Кожна з них, у свою чергу, також включає тріаду. Наприклад, «**Буття**» поділяється на якість, кількість, міру, які знову ж розпадаються на тріади. Завдяки цьому предметом дослідження «**Логіки**» стає понад 80 загальних понять, кожне з яких переходить у наступні й охоплює попередні. Зокрема, в «**Бутті**» Гегель розглянув взаємозв'язок категорій якості й кількості, їх перехід у міру. У «**Сутності**» показав **єдність і взаємопроникнення протилежностей**. «**Поняття**», як і вся система, вибудоване на принципі **заперечення заперечення**. Перехід кількості в якість, взаємопроникнення (боротьба) протилежностей і заперечення заперечення були піднесені в марксизмі до рангу **трьох законів діалектики**.

3.

Людвіг Фейєрбах був учнем Гегеля, але під впливом суспільних настроїв і нових досягнень природознавства, яке він вивчав в університеті, перейшов на матеріалістичні позиції. Критиці релігії (насамперед християнства) присвячена основна його праця «**Сутність християнства**». Вихідна теза цієї критики полягала в тому, що **сутність Бога - це відчужена сутність людини**. Людина, вважав він, створила за своєю подобою (сутністю) духовну істоту, яку наділила своїми рисами (мудрістю, силою, волею, добротою) і поклоняється своєму

творінню. Отже, Бог — це сутність людини, перенесена на небо і протиставлена їй. Людина — страждуща істота, природа не відповідає на її страждання (сподівання, мрії) і людина творить Бога як своє відчуження. Головне завдання своєї філософії Фейєрбах вбачав у подоланні релігійного відчуження. Людина повинна бачити в іншій людині Бога, ставитися до неї як до Бога, а не поклонятись вигаданій нею сутності. Це, на його думку, повертає людині всю повноту її буття. Але Фейєрбах не ставив собі запитання: хто є гарантом того, що розуміння людиною божественного, яке вона проектуватиме на інших людей, є справжнім, а не свавільним? Якщо мірою Бога є людина, тоді зникає сенс заклику бачити Бога в іншій людині. Свою філософію Фейєрбах називав **антропологізмом**, оскільки людина проголошується основним предметом філософії. Суть фейєрбахівського антропологізму полягає в тому, що людина постає як родова істота, тобто як істота, наділена рисами, притаманними людському роду взагалі. Такими родовими рисами він вважав мислення (розум), волю і чуттєвість (серце).

4.

Марксизм — ідеологічна течія, яка охоплює **філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення** буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм). Головним завданням цієї ідеологічної доктрини її творці проголосили звільнення робітничого класу (пролетаріату) від експлуатації та побудову вільного від соціального гноблення суспільства. В цьому плані вони виступили продовжувачами утопічних соціалістичних теорій, які зображали щасливе суспільство, побудоване на засадах соціальної рівності та вільної праці. Шлях до побудови такого суспільства Маркс вбачав у знищенні **приватної власності**, яку вважав основою **експлуатації** людини людиною, причиною **«відчуження»** людини від результатів її праці. Здійснити це покликаний історією вільний від приватної власності пролетаріат. Йому належить під керівництвом **партії комуністів** здійснити соціалістичну революцію. **Класова боротьба** проголошувалася рушійною силою історії, і на цій підставі виправдовувалося насильницьке захоплення влади, встановлення **диктатури пролетаріату**, яка буде правити суспільством не на основі законів (буржуазних за своєю суттю), а на засадах **революційної доцільності**.

Філософські погляди Маркса і Енгельса сформувалися під впливом ідей Гегеля і Фейєрбаха. Філософією марксизму є матеріалізм, або, як його називали в радянському марксизмі, **діалектичний та історичний матеріалізм**. Творці марксизму під впливом Фейєрбаха подолали ідеалізм Гегеля, але перейняли його діалектику (звідси назва «діалектичний матеріалізм», хоча в їх працях такий термін відсутній). Вони поширили матеріалізм на розуміння історії і суспільних явищ — створили історичний матеріалізм, або матеріалістичне

розуміння історії. Безперечною заслугою Маркса можна вважати те, що він підняв на вищий щабель матеріалізм. Попередні представники цієї течії — французькі матеріалісти і Фейєрбах — виходили з природи (матерії) і пояснювали людину (сферу культури) через природу. Така позиція, як відомо, називається натуралізмом. Маркс зробив спробу матеріалістичного тлумачення людини не як природної, а як практичної і, отже, культурно-історичної істоти. Взявши практику (працю) за основу відношення людини і світу, він відкрив нові перспективи для матеріалістичного витлумачення проблем історії та культури, особи і свободи, практичної діяльності й пізнання. Підхід до практики як до суспільно-історичної діяльності, що охоплює і процес пізнання, сприяв новому розумінню процесу пізнання. Маркс став розглядати його як суспільне явище, подолавши таким чином суб'єктивізм попереднього матеріалізму. Слід зазначити, що тлумачення пізнання як суспільного явища у філософії стало панівним тільки в ХХ ст. Щодо цього марксизм значно випередив свій час.

За Марксом, життя суспільства ґрунтується на **матеріальному виробництві**, яке включає **продуктивні сили** (знаряддя праці, кваліфікація робітника) і **виробничі відносини** (спосіб організації праці, який визначається формами власності на знаряддя виробництва). Історичний розвиток суспільства зумовлений розвитком продуктивних сил (техніки), що призводять до зміни виробничих відносин. Відповідно до форм цих відносин (форм власності) Маркс виокремив п'ять загальних етапів в історичному розвитку людства (**суспільно-економічних формацій**): первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм (з двома фазами: соціалістичною і власне комуністичною). Стрижнем соціальної філософії Маркса (вчення про суспільство) є концепція **базису і надбудови**. **Базисом** (основою, головним чинником) він проголошував економічні відносини; **надбудовою** — політичні, правові, релігійні структури, а також ідеологію — політичні, правові, естетичні, моральні, філософські ідеї. Базис, стверджував Маркс, визначає надбудову; зміна базису зумовлює зміну надбудови. Вчення про базис і надбудову справило значний вплив на соціальну теорію наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Маркс і Енгельс вважали, що філософія покликана не лише пояснювати світ, але й змінювати його. Тому їх філософські ідеї лягли в основу «Маніфесту комуністичної партії», політичної програми, що ставила собі за мету повалення капіталізму та побудову комунізму.

Тема 6. Некласична філософія 19-20 ст.

1. Позитивізм та його історичні різновиди.
2. Ірраціоналізм та його теоретичні різновиди.
3. Теорія психоаналізу З. Фрейда.
4. Феноменологія. Екзистенціалізм. Герменевтика.

1.

Позитивізм (франц. positivisme — умовний, позитивний, побудований на думці) — філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення. Засновником позитивізму є французький мислитель **Огюст Конт**. Позитивізм протиставляє «позитивне» знання «метафізичному», або спекулятивному, яке виходить за межі фактів. Він не тільки занурює філософію в наукову проблематику, а намагається і розбудувати філософію на основі критеріїв науковості, характерних для природознавства (конкретних або точних наук). Позитивізм (філософія «позитивного» знання), який часто називають «філософією науки» — одна з найвпливовіших течій останніх півтора століть. Видозмінюючись (від позитивізму до махізму і далі до неопозитивізму), він багато в чому визначив духовне обличчя людства сучасної епохи, яку характеризує розвиток науки і техніки. Теоретичним джерелом позитивізму є Просвітництво з його вірою у всемогутність розуму, в науково-технічний прогрес, а також англійський емпіризм Локка і Юма. Основні ідеї та настанови позитивізму можна звести до таких тверджень:

1. Справжня наука не виходить за сферу фактів, за межі чуттєвого даного. Вона не гониться за невловимими першоосновами і першопричинами. Звідси бере початок заперечення метафізики, яка не дотримується цієї вимоги.
2. Наука, яка вивчає факти, є всемогутньою. Не існує меж науковому пізнанню.
3. Суспільство також підлягає науковому пізнанню. Наукою про суспільство є соціологія.
4. Розвиток науки і техніки, а також соціології є запорукою суспільного прогресу.

Під наукою позитивізм розуміє знання, побудоване на зразок природознавства. Вироблені природознавством критерії науковості та методи пізнання він розглядає як ідеал науки. Світогляд, який намагається вирішити основні проблеми — що таке світ, людина, що таке добро, прекрасне тощо, виходячи з наукового знання, називають **сцієнтизмом** (лат. scientia — наука). Позитивізм є типовим сцієнтичним світоглядом. Сцієнтизм хвибує тим, що намагається звести існування людини до буття речі серед інших речей, не бачить специфіки людського існування (**екзистенції**), яку не можна зрозуміти, виходячи зі знання природи. В цьому сенсі сцієнтизм (і позитивізм як його різновид) є опонентом **антропологічного** (гуманістичного) світогляду, який за вихідне обирає специфіку людського буття в світі. Виразниками антропологічної тенденції у філософії наприкінці XIX — XX ст. є **філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм та герменевтика**. Наприкінці XIX — протягом XX ст. опозиція сцієнтизму й антропологізму є однією з найважливіших у світовій філософії, культурі загалом. Філософії в системі Конта відводиться роль науки про науки, енциклопедичної суми наук, вірніше — роль «служанки науки». Вона зорієнтована тільки на наукову проблематику (класифікація наук, упорядкування наукового знання в цілісну систему, дослідження методів наукового пізнання). Філософія не здобуває свій матеріал самостійно, а отримує його через конкретні науки. Позитивізм спричинив нігілістичне ставлення до філософії, бо звужена до ролі «служанки науки», філософія приречена на втрату власного вагомого слова й у сфері наукового знання. Конт фактично зігнував світоглядну функцію філософії. Проблеми місця людини в світі, сенсу людського життя та ін., які виводять філософію за вузькі межі наукової проблематики, є духовно чужими позитивізму. Об'єктивно філософія Конта сприяла виокремленню філософії науки в окрему галузь філософського знання. В цьому безсумнівна його заслуга. Справедливо його вважають і засновником соціології як конкретної науки. Розвиток природознавства на межі XIX-XX ст. призвів до кризи першої форми позитивізму. Наприклад, у фізиці була розкрита неможливість зведення природних процесів до суто механічних, була виявлена обмеженість універсальної механістичної картини світу. Представники «другого позитивізму» (Р. Авенаріус, Е. Мах) ототожнювалили філософію із теорією пізнання, та стверджували, що пізнавальний процес — це лише поєднання між собою відчуттів і уявлень, та не досягає ніякої іншої реальності, крім самих відчуттів. Головні представники «другого позитивізму» (махізму чи емпіріокритицизму) австрійський фізик і філософ Е. Мах і швейцарський філософ Р. Авенаріус у своїх роботах сформулювали суб'єктивно-ідеалістичний висновок про те, що при аналізі процесу наукового пізнання треба враховувати тільки «чистий досвід», який складається з нейтральних «елементів світу», тобто відчуттів суб'єкта. Ці останні розглядалися махістами

як єдина доступна людині «реальність», що забезпечує їй «економію мислення», «очищеного» від усіляких теоретичних суджень. В першому десятилітті ХХ ст. махізм потрапляє у кризу, зумовлену подальшим розвитком фізики, зокрема, експериментального виявлення електрона, а потім й інших елементарних частинок. Ці важливі відкриття спростували твердження махістів про те, що не існує ніякої реальності за межами чуттєвих даних. Майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі в 20-тих рр. ХХ ст. формується **неопозитивізм**. Неопозитивізм представлений двома течіями – **логічним позитивізмом** і **лінгвістичною філософією**. Виникнення неопозитивізму пов'язано з успіхами у сфері математичної логіки в її застосуванні до дослідження основ математики. Обидва напрями неопозитивізма вважають філософські проблеми похибками, що виникли в наслідок порушення правил мислення (логіки), або хибним використанням мови у процесі мислення (лінгвістика). Формалізація норм та засобів мислення, вважають неопозитивісти, призведе до зникнення філософських проблем.

Прагматизм, як різновид позитивізму, виник у США наприкінці ХІХ ст. і набув найбільшого впливу в першій чверті ХХ ст. Засновник прагматизму **Ч. Пірс** порвав з класичною традицією в гносеології, згідно з якою пізнання — це відтворення, відображення світу, а істина полягає у відповідності (збігу) знання і дійсності. Пізнання як відображення дійсності, досягнення істини заради істини він заперечує, трактуючи його як пристосування до середовища, знаходження оптимальних реакцій для його контролювання, задоволення потреб людини. Людина, на думку Пірса, виробляє сукупність звичок діяти відповідно до певного середовища, і ці звички ґрунтуються на вірі. Віра в даному разі не є суто релігійною, а швидше переконанням, довірою, яку людина відчуває до певних ідей. Розуміння віри як звички діяти певним чином Пірс запозичив у Юма. Свідомість людини, на його думку, складається не з істин, а з вірувань, тобто із звичок діяти певним чином за певних обставин. Коли ж дія не дає бажаного результату, тобто коли вірування дає збій, тоді виникає сумнів і починається дослідження, що закінчується формуванням нового переконання, нової віри. Перехід від сумніву до віри досягається завдяки таким методам: методу сліпої впертості; методу авторитету; апріорному методу; науковому методу. Суть методу сліпої впертості полягає в ігноруванні того, що вірування не спрацьовують, у впертому нав'язуванні їх обставинам, що зрештою призводить до краху. Метод авторитету, який найбільш притаманний релігійним вченням, не врятував, на думку Пірса, жодну релігію від критики. Апріорний метод, який виходить із засад розуму, також не здатний привести до твердих вірувань у взаєминах із середовищем, та й самі філософи по-різному ставляться до нього. Справжнім методом пізнання Пірс вважає лише науковий.

2.

Ірраціоналізм (лат. *irrationalis* — несвідомий, нерозумовий) — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання — інтуїція, почуття. Ірраціоналізм проголошує основою світу і людини (отже, основою світогляду) волю, інстинкти, життєві поривання, протиставляючи їх розумові, вважаючи їх такими, що вислизують з раціоналістичної схеми, непідвладні розумному пізнанню та регулюванню. Причиною виникнення ірраціоналізму можна вважати також усвідомлення обмеженості розуму як чинника людської поведінки. Як засвідчує психологія і філософська антропологія, в поведінці людини часто вирішальна роль належить емоціям, волі, підсвідомому, тобто так званим ір-раціональним чинникам. Ірраціоналізм засвідчив кінець класичної європейської філософії Нового часу, яка ґрунтувалась на ідеях раціоналізму. Одним з найвідоміших критиків раціоналізму і засновником ірраціоналізму Нового часу був датський теолог і філософ **Сьорен Керкегор** (1813—1855). Керкегор зміщує центр філософської проблематики з гносеології до етики. На його думку, передусім необхідно з'ясувати сенс життя для себе. Попередня філософія (насамперед, гегелівська, яка для нього є символом раціоналістичної традиції) не дала відповіді на це питання. Раціоналістичну філософію, яка має справу зі всезагальним, мало турбує окрема людина з її переживаннями і муками. Вихідним у своїх філософських роздумах С. Керкегор обрав не всезагальні істини, а існування одиниці (одиночної конкретної людини). Він абсолютизує одиницю, ставить її над родом. В тваринному світі, за його словами, індивід нижчий від роду, в людей, завдяки тому, що людина створена за образом і подобою Бога, окремих індивід вищий від роду (загалу). Засуджуючи загаль як зло, як джерело хаосу, спасіння людини він вбачає в усамітненні. Культура, на думку Керкегора, позбавляє людей самотності. Вона вдосконалює їх як екземпляри, але стає на заваді індивідуальності, перетворює більшість людей на «дресированих мавп». Він різко протиставив спосіб існування світу й існування (екзистенцію) окремої людини. В світі панують причинні зв'язки, необхідність, яка пізнається розумом, чітко визначено можливе і неможливе. Існування окремої особи — це пристрасті, страждання, які не можна виразити в загальних поняттях. Розум, який намагається науково осягнути суб'єктивність, діє подібно до міфологічної голови Медузи горгони, яка перетворює все суб'єктивне на камінь об'єктивного. Виражена розумом (в категоріях необхідності) суб'єктивність перетворюється на об'єкт, втрачає специфіку неповторної людської екзистенції.

Засновник **волюнтаризму** німецький філософ **Артур Шопенгауер** (1788—1860). Головною його працею є багатотомний твір «Світ як воля і уявлення», в якій відчувається вплив Канта, Платона, індійської філософії. Волюнтаризм (лат. *voluntarius* — залежність від волі) — філософська течія, яка проголошує

основою світу **волю**, протиставляючи її розуму. Світ, за Шопенгауером, існує тільки для суб'єкта як його **уявлення**, тобто як предмет свідомості. «Все, що існує в пізнанні, і самий світ є об'єкт у відношенні до суб'єкта, тільки для суб'єкта він і існує. Світ є моїм уявленням». Об'єкт, як він даний суб'єкту, зумовлений (в цьому простежується вплив Канта) апіорними формами споглядання простору і часу та категорією розсудку причинності. І хоч «світ як уявлення» упорядкований і систематизований розсудком (в цьому Шопенгауер відводить велику роль причинності, виділяючи чотири її види — фізичну, логічну, математичну і моральну), він є тільки суб'єктивною данністю. Розмежувати сон і реальність неможливо. Життя і сновидіння, на його думку, — це сторінки однієї й тієї самої книги. Шопенгауер відсилає до Вед, які розглядали світ як покривало Майї (тобто як ілюзію) і порівнювали його зі сном. Однак він не заперечує існування іншого світу за «світом уявлення». «Світ уявлення» — це ілюзія, яка приховує справжній світ. Але перейти від першого до другого шляхом звичайного пізнання, на його думку, принципово неможливо. Проте існує один феномен, який водночас належить до обох цих світів - людина, сам суб'єкт. Тіло дано суб'єкту двояким способом — в зовнішньому спогляданні (в уявленні) воно виступає об'єктом серед об'єктів (належить до «світу уявлення»), а у внутрішньому відчутті воно дано як вияв справжнього світу, а саме як воля. Акти волі й телесні процеси — одне і теж. Тіло є нічим іншим, як об'єктивованою волею. Суб'єкту пізнання його власне тіло дане не тільки як уявлення, але й як воля. Оскільки тіло є ключем до світової загадки, то, стверджує Шопенгауер, за всіма тілами «світу уявлення» прихована воля, тобто «світ волі». Життя окремої людини — скрута й страждання, людина постійно перебуває в гонитві за здійсненням бажань ненаситної волі. Щастя — ілюзорне і тимчасове. Таким є існування не тільки окремої людини, але і всього людства. Шопенгауер різко виступив проти тези раціоналістів, згідно з якою існуючий світ є найкращим з можливих. На його думку, він найгірший. Все це засвідчує песимізм філософії Шопенгауера. Спасіння від світу суєти і печалі він вбачав тільки в мистецтві й аскетизмі. Мистецтву в його концепції належить особлива роль, художнє пізнання світу він ставив вище наукового. Воля, на його думку, перш ніж об'єктивуватись в конкретних речах та індивідах, об'єктивується в «ідеях». Наприклад, перед тим як стати конкретним дубом, воля пройшла ступені «ідеї» рослини, «ідеї» дуба. Ці ідеї Шопенгауер трактує в дусі Платона і неоплатоніків: «єдине» (благо) через «світ ідей» реалізується у світі речей. Отже, згідно з ученням Шопенгауера, за кожним конкретним феноменом «світу уявлень» приховується його «ідея», всезагальне. Але цю «ідею» можна досягнути, лише подолавши зацікавлений, тобто корисливий, продиктований волею підхід до цього феномена (мінералу, пейзажу, тварини, рослини), проникнувши в нього як в такий, що існує поза простором, часом і причинними зв'язками, схопивши його

як загальне, ідею. В такий спосіб, на думку Шопенгауера, пізнає світ мистецтво в особі генія. В художньому пізнанні людина проникає в світ ідей і хоча б на деякий час звільняється від марноти і страждання волі. Мистецтво, отже, перебуває значно вище науки, оскільки воно хоч на мить затримує волю, тоді як наука (розум) є знаряддям сліпої волі. Справжнє звільнення від світу волі, іграшкою якої є людина, можливе лише через аскетизм, подолання бажань, які зв'язують людину зі світом. При цьому філософ виступає проти самогубства, вдаючись до якого, людина, на його думку, чинить як раб волі. Тільки через аскезу (типу індійських йогів, християнських святих) людина стає вільною.

Наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. в Європі набула популярності «**філософія життя**», найпомітнішими представниками якої були **Ф. Ніцше**, **А. Бергсон**, які відійшли від онтологічної та характерної для класичної філософії гносеологічної проблематики. Їх мало цікавив об'єктивний світ і наукова істина, а більше хвилювали людина, світ людського життя. А сама людина розглядалася ними насамперед як земна біологічна істота — з волею, інстинктами, підсвідомим.

Філософія життя — напрям у некласичній філософії кінця XIX — початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній, психологічній формах) основним предметом філософії. Постала вона як своєрідний протест проти класичного гегелівського ідеалізму, який не переймався проблемою існування конкретної людини з її стражданнями і пориваннями. Виступила вона й проти неокантіанської та позитивістської версії філософії, яка зводила філософію тільки до аналізу методологічної проблематики науки. Філософія життя знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань, до антропологічної й аксіологічної проблематики. Якщо для класичної філософії гаслом було «істина понад усе», то для філософії життя - «людина понад усе». Це означало не просто переосмислення глибинних життєвих орієнтирів, але й переоцінку цінностей. Критиком традиційних цінностей і пророком нових виступив німецький мислитель **Фрідріх Ніцше**. Світогляд його формувався під впливом волюнтаризму Шопенгауера, дарвінізму, творчості Гете і музики Вагнера. Ніцше, будучи прихильником індивідуалізму та соціальної ієрархічності, осуджував колективізм як стадність, різко виступав проти ідеї рівності, проповідованої прихильниками демократії та соціалізму. Вони, на думку Ніцше, культивують дрібну усереднену людину. Демократія та соціалізм — прояв **волі до влади** посередності. Переоцінюючи традиційні цінності, намагаючись вибудувати свою систему цінностей, Ніцше заявив: «Бог — помер», тобто цінності, які сповідувала християнська Європа (цінності істини, добра, упорядкованого розумного світу) втратили силу. Існуючу європейську культуру він визначає як культуру занепаду, декадансу, оскільки вона спрямована проти цінностей природнього життя. Відродження Європи пов'язує з формуванням **надлюдини**, прообразом якого для Ніцше є іранський

релігійний реформатор VII—VI ст. до н. е., засновник зороастризму Заратустра. Коли Бог помер, то людині нічого не залишилося, як звалити на себе тягар, який вона раніше перекладала на нього, тобто взяти на себе відповідальність за власне життя. Але такою, на думку Ніцше, є не сучасна людина, а надлюдина майбутнього. Вона повинна утвердити нові цінності — земні, здорові, мужні. Місце повинності в цій людині займає свободна воля (замість «ти повинен» — «я хочу»). Надлюдина — не раб загальноприйнятих думок і цінностей. Це людина сильної волі, яка сама задає собі моральні цінності, сама вирішує, що є добро і зло. Це людина, яка не визнає осуду інших. Ніцше одним з перших зафіксував конфлікт між біологією людини і культурою. Нині очевидно, що культура, створивши «парникові умови», загальмувавши природний відбір, сприяла виникненню і поширенню багатьох хвороб. Гуманізм проголошує право кожного, в тому числі й слабкого, на життя і щастя. Біологічне ж виживання людства вимагає, щоб продовжували рід сильні та здорові. Це радикальна суперечність, від якої нікуди дітись. І чи не криється в цьому помста природи розумній тварині, яка посміла повстати проти неї? Заслугою Ніцше є те, що він повів мову про цю проблему з відкритими очима, не ховаючи голову «в пісок ілюзій». Філософія Ніцше - це крайній індивідуалізм з аристократичним (відразу до загалу як до натовпу) і водночас біологічним забарвленнями. Він відчув всезростаючу індивідуалізацію європейського суспільства, про що, зокрема, пізніше засвідчив розквіт та крах тоталітарно-колективістських ідеологій фашизму і комунізму, але надав цьому процесу міфо-поетичної інтерпретації: майбутнє Європи пов'язував не зі **свободною особою в громадянському суспільстві**, а з міфічною **надлюдиною**.

3.

Близькі до філософії життя ідеї розвивав засновник психоаналізу австрієць **Зигмунд Фрейд** (1856—1939). **Психоаналіз** (грец. *psyche* -душа і *analysis* -розкладання) — один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання **домінуючої ролі несвідомого** в житті людини. Досліджуючи неврози (психічні зриви), Фрейд дійшов висновку, що причини їх коріняться у сфері несвідомого. Про наявність несвідомого в психіці людини деякі мислителі писали і до нього. Заслуга Фрейда полягає в тому, що він зробив його центром свого аналізу, намагався розкрити механізми взаємодії несвідомого і свідомого. Людську психіку він розглядав як динамічну систему, що складається з **«Воно»**, **«Я»** і **«Над-Я»**. **«Воно»** — біологічні поривання людини, націлені на задоволення, нехтуючи норми культури. Будучи блокованим ними, **«Воно»** виявляється у снах, неконтрольованій фантазії, обмовках. **«Над-Я»** — засвоєні людиною ще з дитячого віку моральні норми, культурні цінності, які стали регулятивними чинниками її свідомості (совість як громадський контролер в людині). **«Я»** мовби затиснене між цими крайніми полюсами — біологічним і культурним. Його функція полягає в усуненні

протиріччя, пошуку шляхів цивілізованого задоволення біологічних потреб. Якщо «Я» не справляється зі своєю функцією, настає психічний зрив. Завдання психоаналітика полягає в тому, щоб виявити приховані причини цього зриву, допомогти людині усвідомити їх і в такий спосіб подолати невроз. Шлях подолання неврозу - усвідомлення несвідомого, яке при світлі розуму втрачає силу. Фрейд, будучи професійним психіатром, вперше науково довів існування в психіці людини **несвідомого** і розробив оригінальний психотерапевтичний метод його дослідження, який ґрунтувався на аналізі сновидінь, обмовок, жартів, мистецьких творів тощо. Фрейд виявив, що змістом несвідомого є насамперед два базові інстинкти – сексуальний (**лібідо**) і деструктивний (**танатос**). Вони весь час діють на свідомість людини і прагнуть реалізації. Однак людина, будучи позбавленою можливості реалізувати їх через моральні, культурні й інші обмеження, відшукує форми «**сублімації**» - непрямой реалізації базових інстинктів, тобто спрямовує сексуальну і деструктивну енергію в русло мистецтва, чи й взагалі культурної діяльності. Відтак, вся культура Фрейдом розглядається як результат сублімації.

Вже за життя Фрейда психоаналіз перетворився із психотерапевтичного методу у філософське вчення про людину та її діяльність. Учень Фрейда **Альфред Адлер** (1879-1937) детально дослідив деструктивний інстинкт, розглядаючи його як ніцшеанську «волю до влади», **Карл Густав Юнг** (1875 -1961) ввів поняття «**колективного несвідомого**», яке відкрило широкі можливості для застосування психоаналізу у соціальній філософії та філософії культури.

4.

Феноменологія (грец. *phainomenon* - явище) — суб'єктивно- ідеалістична течія, яка зводить все суще до **феноменів** (явищ свідомості, даних з очевидністю) і описує їх за допомогою **інтуїції**. Творцем і відомим представником феноменології був німецький мислитель **Едмунд Гусерль** (1859—1938). Для Гусерля феномен — безпосередня даність, те, що дано з очевидністю. Якщо людині, наприклад, хтось розповідає про слонів у Африці, то феноменом для неї є не слони, а мова, жести, інтонація розповідача, те, що дано з очевидністю. Гусерль висунув ідею розбудови філософії як строгої науки. На його думку, вимогам строгої науки не відповідає ні натуралізм (так він називає позитивістський напрям), ні історизм (філософія життя). Перший виходить з наївної віри в існування світу, а це, на його думку, некритична позиція: строга філософія нічого не бере на віру, вона якраз і повинна обґрунтувати існування світу. Історизм же зводить філософію до історичних форм, яких набувала філософія певної епохи. Якщо кожна епоха має свою філософію, то цим також підривається ідея філософії як строгої науки. Якщо філософія прагне бути строгою наукою, то вона повинна виходити з аналізу феноменів, з того, що дано з первинною очевидністю. А ними, на думку Гусерля, є акти свідомості.

Традиція вважати очевидним саме акти свідомості започаткована Декартом, який вважав, що в істинності предмета свідомості можна сумніватись (переконавання людини, що вона сприймає дерево, може бути хибним), але акт свідомості (саме сприймання) дається їй з очевидністю, він не підлягає сумніву.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* - існування) — суб'єктивістське вчення, в якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (**екзистенції**) людини. Екзистенціалізм є духовним спадкоємцем ірраціоналістів Керкегора і Ніцше. Саме поняття екзистенції, як відомо, було впроваджене у філософію Керкегором, який різко протиставив **суб'єктивне унікально-неповторне існування** (екзистенцію) людини об'єктивному існуванню речей світу. Від Ніцше екзистенціалісти перейняли трактування людини як вольової (ірраціональної) істоти, а не розумної (раціональної), що було притаманне класичній філософії Нового часу. Помітний вплив, особливо в методологічному аспекті (в способі обґрунтування, в категоріальному апараті), на його формування справила феноменологія Гусерля. Це стосується насамперед феноменологічного розуміння відношення свідомості й світу, згідно з яким свідомість розглядається не як протилежне світові (не в площині гносеологічного, тобто пізнавального відношення суб'єкта і об'єкта), а як певний вид буття, тобто в онтологічному аспекті. На формування екзистенціалізму і на поширення його ідей значний вплив мав досвід виживання особи, набутий в соціальних катаклізмах ХХ ст.: в Першій і Другій світових війнах, досвід наруги над особистістю тоталітарних режимів фашизму і сталінізму. Екзистенціалізм намагався знайти стійку опору виживання особи в чужому (і навіть ворожому) їй світі за усвідомлення нею краху ідеалів Просвітництва (віри в розум і науку) і крихкості, нетривкості власного існування. Екзистенціалізм — це своєрідний духовний протест, бунт особи проти абсурдного з її погляду світу, пошук виходу з цієї ситуації. Як і волюнтаризм Ніцше, він працював на формування сильної — свободної та відповідальної — особи, яка починає домінувати в культурі й способі життя Заходу в ХХ ст. Загалом екзистенціалізм зафіксував радикальну зміну в розумінні (відчуванні) людиною свого буття в світі, яка відбувалась в Європі протягом ХХ ст. Представниками цієї течії є німецькі мислителі **М. Гайдегер** (1889— 1976) і **Карл Ясперс** (1883—1969),

французькі філософи **Жан-Поль Сартр** (1905—1980), **Габріель Марсель** (1889—1973) і **Альбер Камю** (1913—1969). Ранній Гайдеггер, Сартр і Камю намагалися розв'язати проблему буття людини в світі, не вдаючись до ідеї Бога, тоді як пізній Гайдеггер, Ясперс і Марсель (особливо два останні) розглядали цю проблему в органічному зв'язку з ідеєю Бога. Головною темою дослідження екзистенціалістів є існування людини, яке, на їх думку, є джерелом сенсу всього суцього. Подібно до того, як у Гусерля свідомість «накидає» сенс всьому суцьому, так в екзистенціалістів людське існування визначає світ. Ключем до онтології (вчення про буття) у Гайдегера є феномен людини. Для того, аби зрозуміти, що вкладають екзистенціалісти в поняття людського існування, розглянемо концепції людини, які вони заперечують. Вчення про «природу» людини, яке розвивали просвітники, по суті, зводило людину до речі серед речей. Як довів Кант, воно не брало до уваги таку якість людини, як свобода. Декартівсько - кантівська концепція, яка його замінила, ототожнювала людину з трансцендентальною свідомістю або трансцендентальним суб'єктом. Тут людина зводилась до розуму, який мислився фактично як окрема субстанція. Саме це розуміння людини і стало об'єктом критики екзистенціалістів. На їх погляд, концепція трансцендентального суб'єкта обтяжена гносеологізмом — зведенням людини до суб'єкта пізнання, а світу до об'єкта, тобто до сукупності предметів (суцього), які підлягають пізнанню. Зведення світу до предметів, суцього призвело, на їх думку, до того, що і сама людська суб'єктивність стала мислитись як суще, як предмет. Про це свідчить, зокрема, трактування Декартом душі як «мислячої речі» і набуття предметних форм «Я» в концепції трансцендентальної свідомості Канта. В цій концепції, стверджують екзистенціалісти, не подоланий натуралістичний підхід до людського буття; вона зводить людську суб'єктивність до чогось незмінного, затверділого — речі, суцього, тобто мислить людину як річ серед речей. Всупереч такому гносеологічному підходу, коли людина розглядається як суб'єкт, що протистоїть суцьому як об'єкту, екзистенціалісти запропонували новий, за словами Гайдегера, онтологічний підхід. Суть його полягає в тому, що людське існування (екзистенція) розглядається як таке, що інтимно, емоційно, на досвідомому рівні пов'язане з буттям світу. Теза про онтологічну єдність людського існування і світу мовою екзистенціалістів

означає, що світ «вписаний» у структуру екзистенції, що екзистенція структурована під буття в світі. Перш ніж пізнавати світ, людина є, існує в світі. Ця єдність людського існування (екзистенції) і буття світу передує, на їх думку, гносеологічному розколу на суб'єкт і об'єкт, в основі якого прагнення пізнати світ і оволодіти ним. Отже, екзистенціалізм як суб'єктивно-ідеалістичне, за своїми ознаками, вчення, досліджуючи проблему сутності людини, не оминув проблему моралі. Розглядаючи людську особистість як дещо глибоко індивідуальне, подекуди незалежне від зовнішніх умов, екзистенціалізм заперечує загальнолюдську моральність. Екзистенціалісти заперечують факт існування об'єктивного критерія оцінки людських вчинків, та виступають проти визнання певних правил поведінки індивіда. Людина вільна робити те, що бажає, та не зобов'язана співвідносити свої вчинки із суспільною думкою.

Для екзистенціалізму характерна абсолютизація принципу індетермінізму (заперечення причинно-наслідкових зв'язків у природньому світі), що полягає у відриві свободи від необхідності, абсолютизації індивідуальної свободи. У філософії екзистенціалізму, таким чином, стверджується принцип етичного релятивізму, що полягає у запереченні загальнолюдських моральних ідеалів і принципів. У розглянутому аспекті екзистенціалізм успадковує визначальні риси давньогрецької софістики.

Герменевтика є загальною теорією **інтерпретації** та теорією **розуміння тексту** (тобто, будь якої культурної інформації), вона виникла ще за античних часів та набула якості окремої філософської дисципліни у ХІХ ст. завдяки працям Шлейермахера і Дільтея. **Фрідріх Даніель Ернст Шлейермахер** (1768-1834) вважається основоположником сучасної герменевтики. Він уперше розглянув її не лише як мистецтво тлумачити письмовий текст, але й як мистецтво розуміння взагалі. Кожен текст, на думку цього філософа, є виразом індивідуальності автора і саме пізнання індивідуальності, психології автора, є метою герменевтики. Шлейермахер проголошує слова, які на довгі роки стануть девізом цього напрямку: **«зрозуміти автора краще, ніж він сам себе розумів»**. **Вільгельм Дільтей** у есе «Походження герменевтики» розвиває цю ідею: метою герменевтики, на його думку, є розуміння автора тексту і якомога глибше проникнення у його свідомість. Теоретичне

моделювання дійсності, яке відбувається у процесі пізнання, визначається своєю пояснювальною функцією. Герменевтика звертає увагу на проблему відповідного розуміння інформації як на одну з головних гносеологічних проблем. Визначаючи зміст понять інтерпретації та розуміння, герменевтика розглядає філософське знання як принципово інтерпретаційне, тобто таке, що за своєю суттю обумовлено певною мовою та способом її використання. Так, якщо феноменологія Гусерля — це саморозкриття свідомості, то герменевтика, за задумом Гайдегера, йде глибше, вона виявляє себе як саморозкриття буття. Герменевтика, таким чином, виступає як доповнення і поглиблення феноменології. Оскільки і Гайдегер і Ясперс визнають важливою таку рису екзистенції, як **комунікація** (спілкування), виявляється що екзистенція неможлива без комунікації (без спілкування з іншими людьми). Екзистенція не може бути даною об'єктивно, але вона може відкритись у спілкуванні з іншою екзистенцією. Комунікація схожа на душевну розмову, коли людина не розумом, а почуттям, емоційно відчуває іншу людину, сприймає факт її існування. Комунікація в екзистенціалізмі розуміється як можливість прориву до іншої екзистенції без загрози перетворення її на об'єкт. Герменевтика у її методологічному аспекті була систематизована зусиллями **Ганса Георга Християна Гадамера** (1900-2001). Німецький філософ, з одного боку, розвивав Гайдегерівські ідеї «онтологічної герменевтики», а з іншого, - створив власний варіант, який вважається класичним. Розуміння, стверджував Гадамер, - це середовище, в якому людина знаходить своє існування, воно має мислитися «не як суб'єктивна діяльність людини, протиставлена об'єкту, але як спосіб буття самої людини». Отже, герменевтика - це тлумачення знаків, які посилає саме буття. Пізнаючи знаки буття, ми пізнаємо істину, що, як відомо, є метою філософії.

Людина в процесі тлумачення включена в середовище, в якому вона живе, в традицію, у суспільно-історичний **контекст**, а тому як би вона не намагалася проникнути у свідомість автора **тексту**, на чому наполягали Шлейермахер та Дільтей, в неї цього не вийде. Інакше кажучи, будь-яке тлумачення не може відтворити дійсного смислу тексту, бо воно завжди упереджене. Інтерпретатор підходить до тексту з якимись своїми власними уявленнями, стереотипами чи установками, які Гадамер називає «**пересуд**». «Історична свідомість, яка прагне розуміти традицію, не повинна покладатися на ті методично-критичні способи, з якими вона підходить до своїх джерел, так ніби ці способи оберігали її від втручання власних суджень і забобонів». Наприклад, людина ХХ століття

ніколи не проникне у психологію середньовічного автора і навіть у психологію її сучасника, але якщо й проникне, то таке включення буде «непродуктивним», оскільки вона б просто «перетворилась в автора», до того ж у такого, що «вже був». «Зливаючись», ототожнюючись із автором, інтерпретатор отримує унікальні шанси для його відтворення, однак новим і продуктивним є не відтворення, а перетин історико- ситуаційного, смислового і художнього «горизонту» автора тексту й інтерпретатора, оскільки тільки суміш власних суджень і позицій з позицією автора творить новий текст, якого ще не існувало до цього.

Як і в герменевтиці Гайдегера, в Гадамера особливу роль відіграє проблема **«герменевтичного кола»**. Інтерпретатор із власних позицій намагається усвідомити смисл. Спочатку він має цілісне передусвідомлення смислу тексту, після чого розкладає його на частини, аналізуючи кожен окремо, і ці частини коригують, уточнюють його цілісне усвідомлення. Проте повертаючись до цілісного усвідомлення тексту, інтерпретатор знову ж таки не позбавляється від пересудів, а лише приводить їх у більшу відповідність до смислу власне самого тексту.

Зміст

Тема 1. ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

1. Світогляд, його структура і функції. Історичні форми світогляду, їх характеристика.
2. Предмет філософії. Філософські проблеми і дисципліни.
3. Функції філософії у суспільстві. Філософія і наука.

Тема 2. ДАВНЬОГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

1. Виникнення філософії у Давній Греції. Натурфілософія перших філософів: мілетська школа, Гераклит, елейська школа, атомізм Демокріта
2. Класичний період давньогрецької філософії. Сократ. Платон. Аристотель.

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

1. Характеристика та періодизація філософії середніх віків. Патристика.
2. Схоластика. Реалізм, номіналізм.
3. Філософія доби Відродження.

Тема 4. Філософія Нового Часу.

1. Наукова революція: її причини, зміст, вплив на філософію.
2. Проблеми онтології і гносеології, їх теоретичне відображення.
3. Філософія доби Просвітництва.

Тема 5. Німецька класична філософія

1. Філософія І. Канта: трансцендентальний ідеалізм.
2. Система об'єктивного ідеалізму та діалектика Г. Гегеля.
3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейербаха
4. Марксизм: діалектичний та історичний матеріалізм.

Тема 6. Некласична філософія 19-20 ст.

1. Позитивізм та його історичні різновиди.
2. Ірраціоналізм та його теоретичні різновиди.
3. Теорія психоаналізу З. Фрейда.
4. Феноменологія. Екзистенціалізм. Герменевтика.